

РОЗДІЛ ІІІ

СУБСТАНТИВАТИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ КОГНІЦІЇ ЛЮДИНИ

(на матеріалі «Щоденника» генерального
хорунжого Миколи Ханенка)

Денисюк Василь

Субстантивація – явище, яке передусім слугує поповненню лексичного складу мови. Субстантивації у вітчизняній лінгвістиці присвячений широкий арсенал праць, проте різні її аспекти продовжують привертати до себе увагу науковців. Огляд емпіричної бази засвідчує, що існує розрив між розумінням субстантивації як мовного явища в діахронії і в синхронії. Зрозуміло, що сучасний стан мови демонструватиме повну самостійність деяких субстантивованих слів, тоді як для того чи того періоду однозначний висновок зробити не можна, оскільки різні контексти фіксуватимуть уживання його то як самостійної одиниці, то у складі прикметниково-іменникового словосполучення.

Поза сумнівом залишається питання давності субстантивації як способу творення. О. Потебня, критикуючи погляди Ф. Міклошича на це явище, зауважив, що перехід прикметників в іменники має «характер глибокої давнини», а контексти свідчать, що такі слова «не з'явилися в пізніший час, а збереглися до нашого часу» (Потебня 1958, с. 104). На час виникнення субстантивації вказував С. Бевзенко, зазначаючи, що це явище здавна відоме у слов'янських мовах, субстантивація «протягом всієї історії була живим явищем нашої мови» (Бевзенко 1960, с. 138). С. Самійленко висловлював суголосну думку: «субстантивація прикметників та дієприкметників – складний, тривалий словотворчий процес, початок якого сягає ще періоду спільнослов'янського мовного життя» (Самійленко 1964, с. 47). Кваліфікуючи субстантивацію як різновид словотворення, науковці меншою мірою звертають увагу

на її сутність: зовні зі словом нічого не відбувається, що вимагає вважати субстантивацію явищем вищого когнітивного порядку, аніж будь-який із морфологічних чи навіть той же лексико-синтаксичний спосіб.

Д. Гринчишин присвятив спеціальне дослідження явищу субстантивації в українській мові. Науковець, проаналізувавши дефініції терміна «субстантивація», запропонував власну: «під субстантивацією, чи субстантивізацією, розуміємо процес трансформації слів інших частин мови в розряд іменників без зміни їх зовнішньої форми, але зі зміною їх значення та граматичних (морфологічних і синтаксичних) особливостей» (Гринчишин 1965, с. 8). Власне, залучення ілюстративного матеріалу з писемних пам'яток різних хронологічних періодів дозволило, на нашу думку, правильно потрактувати це явище, кваліфікувавши субстантивацію як лексико-граматичний тип словотвору (Гринчишин 1965, с. 23) та визначивши морфолого-синтаксичний, лексико-граматичний і морфолого-лексичний способи утворення субстантивованих прикметників (Гринчишин 1965, с. 24–28). Таку позицію Д. Гринчишина розвинув І. Вихованець в академічній граматиці, де пропонує розрізняти три ступені субстантивації: синтаксичний, морфологічний і семантичний, до того ж усі вони найбільшою мірою властиві субстантивованому прикметнику (Вихованець 2004, с. 115–117). Такий же погляд на субстантивацію демонструє й О. Генералова: «субстантивація – це історичний процес, що об'єднує різноманітні явища та має свою специфіку на кожному історичному етапі» (Генералова 2010, с. 137).

Підручники для української вищої школи залишають семантичний рівень осторонь, продовжуючи сповідувати запропоновану В. Виноградим класифікацію способів творення та зараховуючи субстантивацію виключно до морфолого-синтаксичного способу (Жовтобрюх 1971, с. 209; Макаренко 2001, с. 109; Плющ 2002, с. 243–244; Плющ 2009, с. 163).

О. Тараненко також пропонує дефініцію субстантивації, відштовхуючись від граматичних змін у слові: «Субстантивація – вид конверсії, що полягає в переході слів (словоформ) з ін. частин мови до класу іменників» (Тараненко 2004, с. 661), проте з-поміж способів її утворення визначає і власне семантичну: «За способом утворення С. прикметників буває: 1. Еліптична, яка відбувається внаслідок еліпсиса означуваного іменника. Характерна здебільшого для відносних і присв. прикметників: **колискова** [пісня], **Перший Український** [фронт]; **братова**, діал. **майстрова** і т. д. (з еліпсисом **дружина**, **жона**, **жінка**); **Львів** і т. д. (з еліпсисом **город**); **Федорів**, **Гаврилишин** і т. д. (з еліпсисом **син**). Еліптична С. якісних прикметників засвідчується переважно в певних зворотах і сполученнях: «плакати **гіркими** [сльозами]»; «зірватися на **рівні** [ноги]»; **дзвінкий**, **глухий** [звук]; **Пречиста** [Діва, Богородиця]. За аналогією в межах певної тем. моделі стають можливими випадки С. й без еліпсиса. Напр., у назвах приміщень, закладів за зразком **дитяча** (з еліпсисом **кімната**), **челядницька** (**челядна**), **людська** (з еліпсисом **хата**, **хижа**), **прохідна** (з еліпсисом **будка**, **контора**) і т. ін. утворилися слова на зразок **диспетчерська**, **варенична** і т. ін.

2. Власне семантична С. утворюється внаслідок безпосеред. переосмислення ім., коли назва ознаки стає назвою її носія ще до стадії виникнення відповідного атрибут. словосполучення і, отже, без еліпсиса іменника. Вона характерна частіше для якісних прикметників, що означають: а) людей: **молодий**, **малий**, **здоровий**, **сліпий**, **багатий**, **добрий**, **рідний**, **живі і мертві**, б) абстрактні, неозначені, збірні поняття: **тепло**, **лихо** (старі нечленні форми), **прекрасне**, «що **старе**, що **мале**», «писати **чорним** по **білому**», «любити **солодке**»; для відносних і присв. прикметників: **майбутнє**, **істівне**, «Богові **Богове**». Семантична С. можлива і в разі персоніфікації предметів і тварин: **білолиций** «місяць», **качаниста** (як перифраз

кукурудзи в певному стиліст. контексті), **великий, старий** (як евфемізми замість **ведмідь**), **капловуха** «свиня» (Тараненко 2004, с. 662).

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства дослідження субстантивації спорадично презентовані в науковій періодиці, що свідчить про затухання інтересу до цього явища через нібито «вже все вивчено». Однак мовознавці шукають нові грані субстантивації. Наприклад, У. Добосевич проаналізувала особливості субстантивації займенників, числівників, прислівників, прийменників, сполучників та вигуків, які не можуть повністю перейти в іменник, виокремивши регулярний підвид неповної субстантивації та запропонувавши до вжитку терміни «займенник-субстантив, числівник-субстантив та ін.» (Добосевич 2011, с. 95–96). Л. Буднікова виконала компаративний аналіз субстантивації назв осіб у словацькій та українській мовах (Буднікова 2014). Релігійна сфера, до якої мовознавці врешті отримали доступ, також стала об'єктом для досліджень явища субстантивації. О. Антонів, наприклад, виокремила субстантиви на позначення: 1) Бога-Отця, 2) Бога-Духа Святого, 3) Матір Божу, 4) злого духа, нечисту силу, 5) осіб за їх індивідуальними ознаками: а) за фізичними вадами, б) за рисами характеру та психічним складом, г) різновиди богослужб, д) жанри й форми церковного співу (Антонів 2000, с. 114). Своєрідним продовженням-доповненням слугує стаття Н. Пишної про особливості функціонування субстантивів на позначення піснеспівів, зокрема лексем *світільний*, *богородичний*, *сідальний*, *прічасний*, що мають паралельні форми чоловічого і жіночого / чоловічого і середнього родів (Пишна 2014, с. 12–15).

Аналіз сучасних лексикографічних праць засвідчує, що субстантивовані прикметники переважно не становлять окремої словникової статті, їх подано з ремаркою *у знач. ім.* чи без неї з відповідним ілюстративним матеріалом, напр.: **ЗВ'ЯЗКОВИЙ²**, *вого, чол.* Те саме, що **зв'язківець²**. *Зв'язковий ... прийшов кликати старшого*

лейтенанта до штабу (Іван Багмут, Записки ..., 1961, 35); ЦК КП(б)У систематично відряджає на тимчасово окуповану територію України своїх зв'язкових, які передавали підпільним партійним організаціям його вказівки щодо посилення політичної і бойової діяльності (Історія УРСР, II, 1957, 554) (СУМ III, с. 503); 2. у знач. ім. **зв'язковий**, вого, ч.; **зв'язкова**, вої, ж. Те саме, що **зв'язківець**². Зв'язковий ... прийшов кликати старшого лейтенанта до штабу (І. Багмут); Його циркульня служила місцем явки народників, а сам він найчастіше був зв'язковим (М. Сиротюк); Федька Сороколита голова колгоспу призначив вістовим, тобто зв'язковим. Призначив саме його тому, що Федько дуже любив їздити верхи. А зв'язковий був конче потрібний: колгосп великий – шість бригад, розкидані від Криничан у всі боки на чотири-п'ять кілометрів (Є. Долومان); – Через два-три дні, нагадую ще раз, якщо не буде наших військ, пришлю зв'язкового ... (Микита Чернявський) (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=35174&page=1117>). Наведені приклади з найповніших українських тлумачних лексикографічних праць дозволяють говорити про вдосконалення словникової статті, зокрема використання ремарок, розширення ілюстративної бази та гендерне вирівнювання, яке, власне, іменнику пропонує субстантивованій прикметник задля уникнення багатьох незручних словотвірних варіантів. Окремими ж словниковими статтями кодифіковано ад'єктиви, що давно субстантивувалися і як прикметники майже не використовуються.

Немає єдиної думки і про ступінь субстантивації прикметників. Наприклад, ще О. Потєбня виокремлював два типи субстантивованих прикметників: 1) при яких опускається іменник, що передає прикметнику свою семантику; 2) при яких означуваного іменника не було, поділяючи другий тип на два підтипи: а) прикметники, що позначають осіб і самі собою не вимагають означуваних слів *чоловік, жінка* (Потєбня 1968, с. 46); б) прикметники середнього роду однини на позначення посади, податку та

ін. (Потебня 1968, с. 49). Проте наведений мовознавцем до другого типу субстантивованих прикметників ілюстративний матеріал з усної народної творчості *милий милу покидає, вороги раденькі* не дозволяє однозначно стверджувати про повну відсутність іменника. Очевидно, іменник усе ж таки був, до того ж на позначення особи, проте був утрачений ще в праслов'янський період у зв'язку із семантичною надлишковістю прикметниково-іменникового словосполучення, точніше – іменниково-іменникового, у складі якого був іменник-ознака та іменник-суб'єкт. Первинно такі іменники-ознаки, як і іменники на позначення кількості, вживалися виключно з іменниками-суб'єктами чи іменниками-об'єктами, оскільки тільки таке словосполучення дозволяло репрезентувати необхідну семантику, адже семантична структура прикметника, зумовлена більшою його здатністю до абстрагування та здатністю поєднуватися з різними іменниками, мала швидку висхідну динаміку.

Й. Дзендзелівський визначив чотири типи субстантивованих прикметників: 1) прикметники, що повністю перейшли в іменники і як прикметники вже не вживаються; 2) прикметники, що субстантивуються в одному зі своїх значень; 3) прикметники, що вживаються то як іменники, то як прикметники; 4) прикметники, що набувають значення іменників тільки в тому чи тому контексті (Дзендзелівський 1959, с. 6–9).

Критичний підхід до запропонованих мовознавцями класифікацій типів субстантивованих прикметників дозволив Д. Гринчишину, врахувавши ступінь і характер наближення прикметників у лексико-семантичному і граматичному аспектах до іменників, виокремити три типи: 1) «прикметники, які повністю і остаточно субстантивувалися і як прикметники на сьогодні не вживаються»; 2) «прикметники, які субстантивуються в одному, двох чи більше значеннях, але поряд з цим вживаються і як прикметники»; 3) «прикметники, які набувають значення іменників тільки в даному контексті» (Гринчишин 1965, с. 33–34). Науковець указував на

суттєву ознаку субстантивованих прикметників – «на сьогодні», що а ргіогі виводить їх з найдавніших словосполучень, а це дозволяє стверджувати, що для діакронії поняття повної субстантивації досить умовне.

Виокремлення більше одного типу субстантивованих прикметників змушує передовсім звернути увагу не стільки на граматичні параметри, скільки на семантику: від діапазону семантичної структури залежить відповідний тип субстантивації. Правим був Й. Дзендзелівський, який доводив, що субстантивація прикметників в одних словосполученнях і відсутність в інших зумовлена об'ємом лексичного значення прикметника та регулярністю його вживання з тим чи тим іменником (Дзендзелівський 1959, с. 16). Яскраво це доводить сучасний анекдот, що демонструє семантичне непорозуміння між учасниками діалогу, натомість свідчачи на користь думки Й. Дзендзелівського:

Учителька запитує учня:

– *Домашня є?*

– *Так. Вам наляти?*

У запитанні вчительки субстантивований прикметник репрезентує значення «робота», оскільки утворений шляхом еліпсації зі словосполучення *домашня робота*, де реалізує значення «який виконується дома» (СУМ II, с. 361), тоді як імпліцитно присутній у відповіді учня субстантивований прикметник реалізує інше значення – «самогон» як однослівний синонім до словосполучення *домашня горілка*, де реалізує значення «який не купується, а виготовляється дома» (СУМ II, с. 361). Еліпсація дозволяє поповнити лексичну систему української мови двома новими словами з різним значенням, що утворилися внаслідок розщеплення вихідної семи 'зроблена вдома', продукуючи омонімію та контекстуальну синонімію. З іншого боку, такий перехід прикметника не можна потрактовувати як механічне переміщення, адже тут працює механізм пізнання й акумуляції різних аспектів діяльності людини, що загалом

вибудовують семантичну структуру слова. Отже, семантичний параметр є ваговою ознакою субстантивації.

У цьому розділі на матеріалі пам'ятки української мови першої половини XVIII ст. – «Щоденника» генерального хорунжого Миколи Ханенка – проаналізуємо семантичні та граматичні особливості субстантивованих прикметників і дієприкметників. Вибір об'єкта дослідження не випадковий: перша половина XVIII ст. – це час, коли українська мова вже була сформованою як система систем, проте не були ще вироблені чіткі критерії використання її варіантів, тому в межах однієї пам'ятки можемо натрапити на риси різних варіантів. З іншого боку, особистість хорунжого як людини освіченої дозволяє припустити, що використання у щоденнику субстантивованих прикметників тільки в такому статусі має свідчити про їх традиційне вживання без іменника, тобто закріплення за субстантивованим прикметником іменникового значення, достатнього для номінації денотата без додаткових кваліфікаторів. Щоденниковий дискурс дозволяв М. Ханенкові послуговуватися мовним арсеналом усіх варіантів, бути стильово вільним, хоч наближаючись значною мірою до розмовно-побутового стилю. Незважаючи на індивідуальність, пам'ятка не демонструє використання генеральним хорунжим оказіональних утворень, що свідчить про достатній лексичний ресурс тогочасної української мови та достатню консервативність, успадковану від ділового стилю. Специфіку дослідження субстантивації в діяхронії окреслила О. Генералова: «... субстантивація становить собою історичне явище, що перебуває в розвитку. При його аналізі необхідно постійно мати на увазі взаємозв'язок трьох аспектів: граматичного, лексико-семантичного і функціонально-стилістичного. Тобто, наприклад, говорячи про переважання субстантивації у формі середнього роду множини (*благая, добрая* та ін.), необхідно обов'язково вказати на абстрактну семантику таких утворень, їх високе стилістичне забарвлення і вживання у книжних контекстах» (Генералова 2010, с. 136–137).

В українському мовознавстві докладну семантичну класифікацію субстантивованих прикметників розробив Д. Гринчишин. Науковець об'єднав номени у три основні групи, виокремивши й четверту – субстантивовані прикметники, що виконують роль термінів. Як було зазначено, матеріалом дослідження слугували не тільки тексти сучасної української мови, але й попередніх періодів її розвитку, що дозволило лінгвістові продемонструвати тяглість лексичного фонду нашої мови, відтак і явища субстантивації. Д. Гринчишин об'єднав субстантивовані прикметники за значенням у такі групи:

- 1) *субстантивовані прикметники на означення осіб*:
 - а) субстантивовані прикметники на означення осіб за професією чи родом діяльності;
 - б) субстантивовані прикметники на означення осіб, зв'язаних з військовою справою;
 - в) субстантивовані прикметники на означення осіб за їх індивідуальними ознаками;
 - г) субстантивовані прикметники на означення осіб за віком;
 - ґ) субстантивовані прикметники на означення осіб за спорідненістю, свояцтвом і близькістю;
 - д) субстантивовані прикметники на означення осіб за ставленням однієї людини до іншої;
 - е) субстантивовані прикметники на означення осіб за станом здоров'я;
 - є) субстантивовані прикметники на означення осіб за майновим станом;
 - ж) субстантивовані прикметники на означення осіб за участю у виробництві;
- 2) *субстантивовані прикметники на означення конкретних предметів*:
 - а) субстантивовані прикметники на означення кімнат, приміщень;
 - б) субстантивовані прикметники на означення різних документів;
 - в) субстантивовані прикметники на означення податків і мит;
 - г) субстантивовані прикметники на означення грошових білетів і монет;
 - ґ) субстантивовані прикметники на означення страв;
 - д) субстантивовані прикметники на означення тварин;
- 3) *субстантивовані прикметники, що виконують роль термінів*;
- 4) *субстантивовані прикметники на означення*

абстрактних понять: а) субстантивовані прикметники на означення абстрактних понять з позитивною характеристикою; б) субстантивовані прикметники на означення абстрактних понять з негативною характеристикою; в) субстантивовані прикметники на означення абстрактних понять із значенням кольору; г) субстантивовані прикметники на означення абстрактних понять із значенням часу; ґ) субстантивовані прикметники на означення абстрактних понять із значенням приналежності; д) субстантивовані прикметники на означення абстрактних понять у ролі термінів (Гринчишин 1965, с. 47–106). Зауважимо, що всі групи досліджуваних прикметників, окрім тих, що виконують роль термінів, проілюстровані контекстами з писемних пам'яток. Поза увагою мовознавця залишилася група субстантивованих прикметників – топонімів. С. Самійленко та Л. Гумецька, які на матеріалі ділових пам'яток досліджували словотвірні процеси в українській мові XIV–XV ст., зазначали, що «в українських грамотах XIV–XV століть топонімічні назви (найчастіше чоловічого роду, рідше середнього і лише поодинокі жіночого роду) утворюються звичайно від присвійних і відносно-присвійних прикметників із суфіксами **-ов(-ев-), -ин-, -їь-, -ьск(-цк-)**» (Самійленко 1964, с. 49), що тоді ж «одночасно існували сполучення з несубстантивованими прикметниками в ролі місцевих назв (*еоуфимково село*) і топонімічні назви на **-ов-, -ин-**, які ніколи не були присвійними прикметниками» (Гумецька 1958, с. 59).

Явище субстантивації в російській мові XV–XVII ст. вивчала О. Генералова, яка звернула увагу на стильові пріоритети субстантивованих прикметників, а також виокремила продуктивні і непродуктивні їх групи. Зокрема, для мови ділових паперів продуктивними є дві групи субстантиватів – назви податків і назви грамот; для офіційно-ділового стилю кінця XVI–XVII ст. – «офіційно-ділові» субстантивати; для церковно-книжної мови – субстантивати з абстрактною семантикою та на позначення простору. За спостереженнями О. Генералової,

найуживанішими в російській мові досліджуваного періоду були субстантивовані прикметники на позначення осіб (*найменування осіб за характерною ознакою; найменування осіб за майновим станом; найменування осіб за соціальним статусом; найменування осіб за професійним заняттям; найменування осіб за місцем народження*), на позначення тварин, на позначення Бога. У більшості випадків – це контекстуальна еліптична субстантивація (Генералова 2010, с. 129–137).

Вибір пам'ятки щоденникового дискурсу, знання про автора нотаток (його посада, місце служби, оточення та ін.) гіпотетично дозволяють визначити основні групи субстантивованих прикметників, до яких належать назви осіб за родом та видом занять (як світська, так і релігійна сфера), за посадою, званням, за соціальним статусом, назви документів, назви грошових одиниць та ін. М. Ханенко використовував переважно короткі повідомлення-речення, аналіз яких свідчить про активне використання субстантивованих прикметників різних семантичних груп. Активність субстантиватів яскраво демонструє специфіку людського мислення, ті когнітивні процеси, що засвідчують конденсацію семантики колишнього атрибутивного словосполучення і трансляцію її у прикметник / дієприкметник задля економії мовних зусиль мовця. За спостереженнями Ю. Смирнова, значною мірою детермінує семантику субстантивата рід: від прикметників чоловічого роду утворюються переважно назви осіб, від середнього і жіночого – як назви людей, так і назви неістот (Смирнов 2006, с. 61).

Аналізовані субстантивовані прикметники і дієприкметники утворюють такі лексико-семантичні групи:

1. Субстантивати на позначення осіб.

1.1. Субстантивати на позначення осіб за військовими званнями і посадами. Поширення цієї групи субстантиватів у XVI–XVII ст. зумовлене потребою номінувати звання та посади різних ланок устрою козацького війська. Закріпленню їх у літературній мові

сприяли відомі й маловідомі літописи, передусім козацькі, в яких описано життя, походи, війни цього суспільного прошарку, який стояв на захисті кордонів Української держави, тимчасово входячи до складу військових угруповань інших країн. В. Горобець з-поміж субстантиватів цієї групи наводить лексеми *кошовий* «виборна особа, наділена найвищою військовою, адміністративною та судовою владою на Січі» (Історія 1983, с. 480), *обозний войсковий генералний* «перший радник гетьмана в адміністративно-військовій справі, начальник обозу козацького війська» (Історія 1983, с. 481), *хорунжий войсковий енералний* «гетьманський радник, хранитель військового прапора (корогви)» (Історія 1983, с. 481), *бунчучний войсковий енералний* «гетьманський радник, хранитель бунчука» (Історія 1983, с. 481), а також «субстантивована назва *урядовіе* – представники старшини в органах міського управління» (Історія 1983, с. 482). У «Щоденнику» ця група субстантиватів є найчисельнішою та найуживанішою, що детерміновано основною сферою діяльності М. Ханенка – військовою, відповідно й основним контингентом комунікантів. Генеральний хорунжий для номінації осіб за військовим званням чи посадою послуговувався різними засобами ідентифікації. Звертає на себе увагу використання синонімічних суфіксальних і фонетичних субстантиватів *бунчучный*, *бунчужный* і *бунчуковый* як самостійних лексичних одиниць, найбільшу активність із яких виявляє *бунчучный*, напр.: *Рано кланялся полковнику господину Тургеневу и асауловъ енер. пану Мануйловичу, въ вечеръ – панамъ хоружому и бунчужному енералнымъ* (Ханенко, с. 36); ... *а по обѣдѣ пріехали туда-жъ бунчучный* Оболонскій *зъ тещею своею Родзянкиною и зъ дочкою ея, що за Лазоровичемъ* (Ханенко, с. 179); *Писаря судового Пиковця жена обѣдала у насъ, а зрана былъ у насъ-же бунчучный* енералный *г. Оболонскій* (Ханенко, с. 211); *Обѣдалъ у насъ Федоръ Чуйкевичъ, а по полднѣ былъ я зъ женою у бунчучного* Оболонского (Ханенко, с. 212); *Одселя-жъ и до полковника*

нѣжинского, и въ полковую чернѣговскую канцелярію, и къ **бунчуковому** Омеляновичу, къ маіору Рейцу и къ сотнику дѣвицкому Селецкому предложенія и ордери посланы (Ханенко, с. 234) та ін., тоді як у складі словосполучення М. Ханенко вживає тільки варіант *бунчуковий*, напр.: ... *надвечери былъ у мене п. Іванъ Новицкій, товаришъ бунчуковий* (Ханенко, с. 160); *Послѣ обѣда отехали до Кочергъ, где за прибытіємъ стали квартирою у бунчукового товариша Івана Филиповского* (Ханенко, с. 211); *Сего-жъ числа рано отправленъ въ полкъ переяславскій бунчуковий товаришъ Михайло Марковичъ* (Ханенко, с. 237) та ін. У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» лексему *бунчучный* «бунчужний» кодифіковано тільки як ад'єктив (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, с. 96), що зумовлено, очевидно, хронологічними межами, оскільки укладачі «Словника російської мови XI–XVII ст.» реєструють фонетичні варіанти *бунчужный* і *бунчучный* зі значенням «хранитель бунчука, військовий чин у козацькому війську» та ілюструють контекстами з другої половини XVII ст., що стосуються діяльності козацького війська (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 1, с. 355). У «Словнику російської мови XVIII ст.» лексеми *бунчужный* і *бунчуковий* кодифіковано як субстантивати з дещо відмінною семантикою: **бунчужные** *субст.* «козаки з охорони і свити гетьмана» і **бунчуковий** *субст.* «старший офіцерський чин в українському і польському війську» (СРЯ¹⁸ 2, с. 167). Є. Тимченко також реєструє три одиниці – *бунчужный*, *бунчучный* і *бунчуковий*, перша і друга з яких реалізували семантику «той, хто носив бунчук», третя – «той, хто має бунчук, як знак уряду, влади» (Тимч. ІСУЯ, с. 154). Контексти зі «Щоденника» не дозволяють стверджувати про таку диференціацію у значенні, особливо якщо номен ужито у сполученні з атрибутивом *енеральный*. Семантична диференціація, радше, відбулася пізніше, коли козацька старшина «завойовувала» собі поблажливе ставлення російського уряду шляхом зради інтересів українського народу, присвоюючи звання бунчукового

своїм дітям і знайомим задля втримання у верхівці. Сучасна українська мова успадкувала ці субстантивати, порізнному кваліфікуючи відношення між ними: **БУНЧУЖНИЙ**, ного, чол., іст. Виборна особа, що мала один з найвищих військових чинів на Україні в XVI–XVIII ст., – охоронник бунчука і командир частини козацького війська (СУМ I, с. 257); **БУНЧУКОВИЙ**, а, е, іст. // у знач. ім. бунчуковий, вого, чол. Почесне звання, яке українські гетьмани спочатку надавали синам генеральної старшини і полковників, а пізніше – відставним полковникам і полковій старшині (СУМ I, с. 257); **БУНЧУЖНИЙ**, рідко **БУНЧУЧНИЙ**, ного, ч., іст. Виборна особа, яка мала один із найвищих військових чинів в Україні у XVII–XVIII ст. – охоронець бунчука і командир частини козацького війська (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=5995&page=220>); **БУНЧУКОВИЙ**, а, е, іст. 2. у знач. ім. **бунчуковий**, вого, ч. Те саме, що **бунчужний** // Почесне звання, яке українські гетьмани спочатку надавали синам генеральної старшини та полковників, а пізніше – відставним полковникам і полковій старшині (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=5997&page=220>).

Як семантичні еквіваленти використовує М. Ханенко субстантиват *значковий* та словосполучення *значковий товарищ / козакъ*, напр.: *Потомъ какъ приступили всѣ сотенные корогвы къ полковымъ знаменамъ и старшина полковая, и сотники, и значковые посередъ строю, при знаменахъ, стали, то я, учинивъ обявленіе о опредѣленіи въ полкъ стародубовскій полковникомъ г. Максимовича, велѣлъ читать въ слухъ всѣмъ данный изъ войсковой енеральной канцеляріи оному жъ господину полковнику унѣверсалъ* (Ханенко, с. 142); *Писаны писма въ Товкачовку до старости и къ нему жъ для отсылки отправлены въ Золотоношу до сотниковъ тамошнего и крапивянского да значкового Леонтія Петровича и отъ Каврайского* (Ханенко, с. 159); *По службѣ Божой былъ у мене священникъ курковскій отецъ Симеонъ*

Тимоновичъ и атаманъ, а **значковий** Козловскій у мене-жъ и обѣдалъ (Ханенко, с. 227); Посланъ листъ до пана Констанція Леонтовича о одобрани въ пана Гул(і)ана Дриганта, при котромъ шабля и матарасъ сукномъ зеленимъ покритій, чрезъ **значкового** козака полку переясловского Бозбородка для отданія вручено ему (Ханенко, с. 10); Тамъ же вручилъ сотнику наказному Демяну Нестеренку облѣжки Литвинковы на Івана Василенка, **значкового товарища** въ Богдановцѣ (Ханенко, с. 115); Купилъ сукенка 20 локоть за 5 р. 40 к., четири юви за 4 р. 50 к., да у **значкового товарища** Медовниченка взялъ троихъ суконъ за 19 р. 20 к. (Ханенко, с. 139) та ін. Є.Тимченко реєструє його зі значенням «прапорносець», додаючи ремарку *прикм.*, хоч наводить контекст із субстантиватом (Тимч., Матер. 1, с. 332). «Словник російської мови XVIII ст.» тлумачить номен *значковий* крізь призму тогочасних реалій, коли козацьке військо поступово втрачало самостійність, підпорядковуючись наказам російськоімперського уряду: «воєнний чиновник у Малоросії» (СРЯ¹⁸ 8, с. 218). У лексичній системі сучасної української мови субстантиват функціює зі значенням «звання, що надавалось у реєстровому козацькому війську з другої половини XVII століття», проте має стилістичні різнотлумачення: *військ.*, *заст.* (СУМ III, с. 349); *військ.* (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=37311&page=1170>).

Значно рідше послуговується М. Ханенко субстантиватом *кошовий*, напр.: *Бывшій кошовий Ігнатовъ Якимъ и протчіи запорожци помирились зъ сотникомъ миргородскимъ В. Заруднымъ* (Ханенко, с. 498); *Полковникъ запорожскій зъ протчими подалъ въ генералную канцелярію доношеніе зъ Коша отъ нового кошового* (Ханенко, с. 501); *Призванъ бывшій кошовий Якимъ Ігнатовъ зъ писаремъ бывшимъ-же Романовскимъ въ генералную канцелярію* (Ханенко, с. 502). Звертає на себе увагу пізня лексикографічна фіксація номена, що набув активності в XVII ст.,

підтвердженням чого слугують козацькі літописи, напр.: *Того жъ року Иван Сърко **кошовій** вишолъ з Запорожжа и з нимъ козаковъ немало* (ЛС, с. 96); *Бо того року Заднѣпря зоставало у покою, а Запорожже, маючи собѣ **кошовимъ** Ханенка, пословъ своихъ часто посилали до короля полского на тот часъ зостаючого Мѣхала з Вишневецкихъ* (ЛС, с. 109); *По війстю засѣ двохъ мѣсяцей предменнихъ, марта числѣ первихъ, зѣ совѣтомъ **кошового** и всей атаманнѣ куренной, віехалъ Хмелницкій зѣ своимъ товариствомъ зѣ Сѣчи, будто для лучшей своей и конской вигоди, въ островъ Томаковскій, низше Сѣчи въ килко миль на Днѣпрѣ зростаючій* (ЛВ I, с. 44). Субстантиват кошовый реєструє «Словник російської мови XVIII ст.»: військовий отаман у козаків (СРЯ¹⁸ 10, с. 214). Зауважимо, що лексему *koszowy* і як прикметник, і як іменник кодифікує «Słownik polszczyzny XVI wieku», однак семантика субстантивата нічого спільного з українським *кошовим* не має: податок, що стягують соляні заводи з дрібних виробників солі (SP XI, с. 14). Нова українська мова успадкувала лексему *кошовий*: 2) Тільки м. р. Кошевой, начальник Запорожской Сѣчи (Грінч. II, с. 296), продовжує вона функціювати як історизм у сучасній українській мові: **КОШОВИЙ**, а, е, іст. 2. у знач. ім. **кошовий**, вого, чол. Вождь, отаман козаків на Запорізькій Січі (СУМ IV, с. 317); **КОШОВИЙ**, а, е, іст. 2. у знач. ім. **кошовий**, вого, ч. Отаман козаків на Запорозькій Січі (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=44680&page=1414>).

На позначення особи, яка тимчасово виконувала обов'язки полковника (як про це свідчать контексти зі «Щоденника»), М. Ханенко послуговується лексемою *наказный*, напр.: *Таяжъ грамота церемоніально публікована и благодарственный былъ молебень съ пушечною стрелбою, а потомъ гуляли у пана **наказного** (полковника) до ночи* (Ханенко, с. 18); *Обѣдали и весь день гуляли у пана **наказного*** (Ханенко, с. 19). М. Ханенко фіксує зміни, що їх запровадив

російський уряд до козацького війська, напр.: *Надѣ 10000 козацкаго войска наказнымъ гетманомъ былъ Даниль Апостоль, полковникъ миргородскій, да при немъ цѣлїи два полковники, прилуцкій Игнатъ Галакганъ, и кїевскій Антоній Танскій, а зъ прочїихъ полковъ **наказнїи*** (Ханенко 1, с. 188). За даними «Словника російської мови XI–XVII ст.», ад'єктив *наказный* у кінці XVII ст. уживався і як субстантиват зі значенням «тимчасово призначений (на будь-яку посаду)» (СРЯ¹⁸ 10, с. 111), натомість «Словник російської мови XVIII ст.» субстантивації у прикметнику *наказный* уже не реєструє (СРЯ¹⁸ 13, с. 211). Нова українська мова успадкувала лексему *наказний*: *Исправляющій должность* (Грінч. II, с. 492), як історизм функціює вона в сучасній українській мові: **НАКАЗНИЙ**, а, е, іст. 2. у знач. ім. **наказний**, ного, чол. Особа, тимчасово призначена урядом на керівну посаду в козацькому війську (СУМ V, с. 99); **НАКАЗНИЙ**, а, е. 2. у знач. ім. **наказний**, ного, ч., іст. Особа, яка тимчасово обіймала керівну посаду в козацькому війську (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=54916&page=1749>).

У «Щоденнику» у групі найменувань особи за військовим званням найуживанішим є номен *обозный*, напр.: *Былъ у господина Пасека, потомъ у полковника лубенского на Бѣлопловцѣ и у пана **обозного** генералного; вечеромъ – у пана Бороздны, судїи генералного* (Ханенко, с. 97); *Писалъ до п. **обозного**, полковника стародубовскаго и послалъ указъ ясневелможного, присланный по челобитю п. Валкевича на полковника Дурова* (Ханенко, с. 105); *Писано писмо до п. **обозного** енералного зъ прошенїемъ прощенїя, что не могль его дождатися въ Новгородку* (Ханенко, с. 114); *Отехалъ п. **обозный** нашъ въ домъ свїй* (Ханенко, с. 116); *Обѣдали у мене п. Иванъ Квитка, **обозный** полку харковского* (Ханенко, с. 117); *Былъ въ обозѣ его м. п. **обозного** войскового енералного и тамъ обѣдалъ, и по обѣдѣ п. **обозный** отехалъ до Курознова, а я позабавиль у разныхъ п. п. бунчуковыхъ до смерку и уже позно*

прибыль на квартиру до атамана семіоновского (Ханенко, с. 118); Его м.п. **обозный** енеральный зъ ассистенціею былъ у мене въ домѣ (Ханенко, с. 119); Позичилъ п. Ивану Квитцѣ, **обозному** полковому харковскому 30 р. (Ханенко, с. 121); Приехалъ п. **обозный** енеральный (Ханенко, с. 122); ... сталъ квартирою у **обозного** полкового кievского Андрея Шаулы (Ханенко, с. 133); Кушали у мене п. Александръ Корецкій зъ женою, а между тѣмъ приехалъ и полковникъ Максимовичъ, которого я упрости свободить отъ аресту **обозного** полкового Юркевича и отдать ему шаблю, что и здѣлалось (Ханенко, с. 144); Обѣдалъ въ домѣ зъ сотникомъ мглинскимъ Лисаневичемъ; потомъ былъ у мене **обозного** енерального синъ Григорій Лизогубъ, зъ Москви приехавшій (Ханенко, с. 172); Иванъ Ханенко слѣпый, **обозного** полкового кievского Федора Ханенка синъ, а мой братъ, прибыль къ намъ (Ханенко, с. 199); Былъ у мене **обозный** полковый чернѣговскій Молявка (Ханенко, с. 206); Рано были у мене **обозный** Алексій Подвисоцкій и асаулъ Шумъ полковый кievскій (Ханенко, с. 206); Вечеромъ былъ у **обозного** енерального г. Лизогуба и на дворѣ купленномъ швагра Ивана Гамаліи (Ханенко, с. 209); послѣ обѣда были у насъ первей **обозный** енеральный г. Лизогубъ зъ Иваномъ и Иосифомъ Гамаліями, потомъ Федоръ Чуйкевичъ, писарь енеральный Безбородко и Матвѣй Холодовичъ (Ханенко, с. 210); Обѣдалъ я у Ивана Гамаліи зъ **обознымъ** генеральнымъ г. Лизогубомъ, а потомъ и у **обозного** генерального были (Ханенко, с. 217); мы зъ **обознымъ** полковымъ кievскимъ, прибывъ въ Димерку, обѣдали (Ханенко, с. 232); У отца Ивана брата обѣдалъ, потомъ въ лазнѣ милѣся и былъ у дядка Федора Ханенка старого, **обозного** полкового кievского (Ханенко, с. 234) та ін. Контексти засвідчують функціювання в тогочасному козацькому війську двох посад, компонентом найменування яких був прикметник **обозный** – **обозный генеральный** та **обозный полковий**: перший з них «вважався за рангом другою державною особою після гетьмана», другий – «крім виконання своїх

безпосередніх службових обов'язків щодо опікування станом артилерії в козацькому полку, вважався заступником полковника з адміністративних, військових і судових справ у межах даного полку» (Путро 2010). Незважаючи на різну «суспільну вагу» посад, М. Ханенко з повагою ставився до тих, хто її обіймав. Є. Тимченко лексему *обозный* реєструє як субстантиват зі значенням «посадова особа, обов'язком якої було облаштування воєнного обозу» (Тимч., Матер. 2, с. 15). Укладачі «Словника російської мови XI–XVII ст.» також указують, що слово *обозный* могло вживатися і як прикметник, і як іменник, зокрема як субстантиват реалізувало широку семантичну палітру, одне зі значень якої безпосередньо стосується посад, згаданих М. Ханенком: «одна з вищих посадових осіб у Запорізькому козацькому війську, яка відала обозом та артилерією» (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 12, с. 117). Очевидно, цей праслов'янський дериват (ЕСУМ IV, с. 139) «військову» семантику запозичив із польської мови, де він у XVI ст. уживався зі значенням «посадова особа, яка відповідала за створення обозу» (SP XIX, с. 314). Пор.: «посадова особа в Польщі, в обов'язки якої входило облаштування воєнного обозу на місці, визначеному ватажком війська» (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 12, с. 117). Нова українська мова успадкувала лексему *обозний* і як субстантиват: **Обозный** (и. с. м. р.) Чинъ въ бывшемъ малороссійскомъ войскѣ. Начальникъ артиллеріи (Б.-Нос., с. 254); **Обозний**, ного, м. Въ старомъ козацкомъ войскѣ: высшій военный чиновникъ, завѣдывающій обозомъ и артиллеріей, начальникъ штаба (Грінч. III, с. 21). Функцію вона і в сучасній українській мові: **ОБОЗНИЙ**, а, е, *військ. 2. у знач. ім. обозний*, ного, *чол.* Виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих адміністративно-військових посад на Україні в XVII–XVIII ст. (СУМ V, с. 549).

Активністю у «Щоденнику» позначений і субстантиват *хоружій(-ий)*, що детерміновано, крім згаданих позамовних чинників, ще й поширеністю посади: кожен структурний підрозділ війська мав свого хорунжого, напр.:

Обѣдали у мене Данченко **хоружій** да Хомѣнскій и Багинскій (Ханенко, с. 121); потомъ заездилъ до п. Андрея Миклашевского, а одтоль возвратясь въ домъ, вечерялъ зъ **хоружимъ** полковымъ чернѣговскимъ п. Леонтовичемъ (Ханенко, с. 132); Отправленъ до Мглина за стекломъ кухаръ Иванъ и дано ему 2 р. 10 к. и писмо до **хоружого** сотенного Тита Голяка (Ханенко, с. 143); а по обѣдѣ былъ у мене-жъ **хоружій** полку черниговского Иванъ Булавкинъ (Ханенко, с. 171); **Хоружый** полковый нѣжинскій Грива женился на дочерѣ сотника глуховского Даміана Турянского (Ханенко, с. 216); Былъ у мене послѣ обѣда **хоружый** полковый нѣжинскій Грива съ прошеніемъ на свою свадьбу (Ханенко, с. 216); Визитовали мене рано Петръ Горленко, Туманскій и **хоружый** артилеріи Кологривый (Ханенко, с. 472) та ін. Лексема була відома українській мові XIV–XV ст. як запозичення з польської мови: службовець, що відав організацією ополчення із бояр і шляхти (ССУМ II, с. 513). Очевидно, одночасно відбувається й розвиток семантичної структури, нове значення якого мотивоване специфікою діяльності хорунжого – збирати ополчення під прапором. Це підтверджує, наприклад, П. Беринда, який наводить номен *хоружій* у синонімічному ряді із знаменосець, *пропорчникъ* (ЛБ, с. 44). Укладачі «Історичного словника білоруської мови» реєструють цю лексему з двома значеннями: 1. Службова особа, яка займалася організацією ополчення з бояр і шляхти. 2. Прапороносець (ГСБМ 36, с. 138–139). Фіксує слово *хоружій* «хорунжий» Є. Тимченко (Тимч., Матер. 2, с. 465). Наведені контексти дозволяють говорити про функціонування субстантивата *хоружий* тільки зі значенням «прапороносець», з яким його успадкувала нова українська мова: **Хоружій** (**хорунжий**) (и. с. м. р.) Знаменосець. Прапорщикъ (Б.-Нос., с. 378); **Хорунжий**, жого, м. 1) Хорунжий, знаменосець (Грінч. IV, с. 411). У сучасній українській мові субстантиват функціонує як стилістично маркована лексема: **ХОРУНЖИЙ**, жого, чол., іст. 1. Особа, що носила прапор або корогву війська;

прапороносець. 2. У XVII–XVIII ст. на Україні – особа, що входила до складу генеральної старшини й головним чином інспектувала військо, а також була охоронцем великого полкового і малого прапора (СУМ XI, с. 131).

Ця група прикметна тим, що дозволяє простежити принципи номінації осіб за гендером, зокрема утворення андронімів – назв осіб жіночої статі від найменувань чоловіків. М. Ханенко активно послуговується лексемами – назвами жінок, утвореними від назв посад, які обіймали їх чоловіки, напр.: **асаулина**: *Прибыль тудажь п. Пекалищкій и отець Григорій Хоминскій, священникъ архиповскій, въ которого дѣлѣ писано писмо до асаулиной Яворской* (Ханенко, с. 120); *Посѣщали насъ въ вечеру писарь и бунчуковый енералные, да паніи судіини Лисенкова, асаулина Якубовичева и бунчучная Оболонская, а потомъ полковница Тютчева и писарка судовая Пиковцева* (Ханенко, с. 187) (проте паралельно використовує іменникові деривати, поширені в розмовному мовленні: *Обѣдали у мене панѣ теща, капитанѣ Корнилий Трофимовичѣ Шалигинѣ зъ женою своею Василисою Андреяновною и асаулѣ зъ асаулкою* (Ханенко, с. 125); *Жена ездилъ до асаулини енеральной Якубовичевой и тамъ долго забавилась* (Ханенко, с. 185)); **бунчучная**: *Посѣщали насъ въ вечеру писарь и бунчуковый енералные, да паніи судіини Лисенкова, асаулина Якубовичева и бунчучная Оболонская, а потомъ полковница Тютчева и писарка судовая Пиковцева* (Ханенко, с. 187); ... *потомъ начали обѣдать, а между обѣдомъ пріехала бунчучная енеральная Галецкая и другіе погарци, которые долго позабавившись въ ночь и повечерявши, розехались* (Ханенко, с. 198); *Сего числа отобѣдавши у насъ бунчучная, Скоруппа зъ женою и Корецкій, розехались по домамъ* (Ханенко, с. 198); *Ездили въ Стечну для посѣщенія Феодоры Галецкой, енеральной бунчучной* (Ханенко, с. 223); *Посилалъ старосту въ Стечну до Галецкой, бунчучной енеральной* (Ханенко, с. 227); **обозная**: *Обѣдалъ у мене Гудовичъ; потомъ былъ у мене-жѣ Герасимъ Демяновичъ*

(Стрешенець), *тесть Жоравки, а у жены **обозная** генералная Скоропадская, Безбородкина, полковница гадлякая, Тарнавская и Томарина* (Ханенко, с. 480); **писаревая**: *По утру были у мене Скоропадский и полковникъ Апостоль, а я у **писаревой** генеральной и у бунчучного* (Ханенко, с. 480); **полковникова**: *Дано срѣбра 16 золотн. Петру Василіеву чеканицуку для зробленя табакерки для **полковниковой*** (Ханенко, с. 35); **сотникова**: *Звано мене на свадьбу въ домъ бывшой **сотниковой** Уманцовой, которая выдаетъ дочь свою за писаря полкового прилуцкого Ивана Александровича* (Ханенко, с. 155). Лексикографічні праці зазвичай не реєструють таких номінацій. Тільки в «Історичному словнику українського языка» Є. Тимченка натрапляємо на кодифікацію їх у межах словникових статей: **асаулина**. Асаули жона (Тимч. ІСУЯ: 38); **бунчучная**. Дружина бунчучного (Тимч. ІСУЯ, с. 154). Таких утворень не фіксують лексикографічні праці ХІХ – початку ХХ ст., що свідчить про поширення іменникових дериватів із суфіксами **-их(а)**, **-иц(я)**. Це підтверджують дані «Словника української мови», де, щоправда, їх кодифіковано з різними ремарками: **ОСАВУЛИХА**, и, жін., іст. Жінка осавули (СУМ V, с. 751); **ПИСАРИХА**, и, жін., розм. Дружина писаря (СУМ VI, с. 360); **ПОЛКОВНИЦЯ**, і, жін., розм. Дружина полковника (СУМ VII, с. 86); **СОТНИЧИХА**, и, жін., розм. Дружина сотника (СУМ IX, с. 472).

1.2. Субстантивати на позначення особи за соціальним і релігійним статусом, ієрархією. У досліджуваному «Щоденнику» активність виявляє один субстантивований прикметник цієї групи – **ясневельможный**, що слугував для номінації українського гетьмана передовсім як глави держави чи території у складі іншої держави (що сталося, наприклад, з українським Лівобережжям з 20-х років ХVІІІ ст., яке фігурує в записках генерального хорунжого), а не головнокомандувача українського війська. Звертає на себе увагу те, що М. Ханенко тільки зрідка послуговується

антропонімною номінацією українських гетьманів (І. Скоропадського, Д. Апостола), напр.: *27 прибыли въ Глуховъ, куда сего жъ дня и **ясне велможный** господинъ гетманъ **Скооропадскій** прибылъ больный* (Ханенко 1, с. 175), надаючи повну перевагу субстантивату *ясневельможный*, що свідчить про уставлену в українському суспільстві традицію називання-звертання до глави держави, напр.: *24 мая въ Москвѣ. Ея императорскому величеству одклонился **ясневельможный** и того-жъ числа ради отклону кушалъ въ дворцѣ* (Ханенко, с. 5); *Сего жъ числа, въ время обѣда, поданъ указъ отъ **ясневельможного**, чтобъ прислать старшину полковую и сотниковъ въ Глуховъ для вислушанія грамоты, присланной чрезъ новоопредѣленнаго въ стародубскій полкъ г. Александра Ивановича Дурова* (Ханенко, с. 17); ***Ясневельможному** кланялся зъ хлѣбомъ* (Ханенко, с. 19); *Подана суплика **ясневельможному** на пана Івана Гамалѣю, що въ Пѣскахъ, о 26 руб.* (Ханенко, с. 19); *Прибылъ въ Глуховъ и кланялся **ясневельможному**, где засталъ въ домѣ реймантарскомъ чрезвычайнаго посланника, до солтана турецкого отправленного, князя Івана Андріевича Щербатова* (Ханенко, с. 20); *Рано кланялись **ясневельможному** и обѣдали у столу гетманского* (Ханенко, с. 35); *Его превосходительство, господинъ генералъ и ордина Александра Невского кавалеръ, Семень Григоріевичъ Наршикинъ прибылъ въ Глуховъ по полднѣ, котораго визитовалъ и **ясневельможный** на его квартерѣ* (Ханенко, с. 37); *Прибылъ завременно въ Глуховъ и былъ у **ясневельможного** вечеромъ* (Ханенко, с. 43); *Праздновалисмо тезоименитство **ясневельможного*** (Ханенко, с. 86) та ін. Не послуговується М. Ханенко антропономінацією гетьмана навіть у контекстах, коли перераховує осіб, з якими веде кореспонденцію, напр.: *Писалъ писма до **ясневельможного** и до п. Скоропадского да до п. Юркевича подъ вчорашнею, а до п. тестя и жены и до судового писаря Стефана Косача подъ нынешнею датою*

(Ханенко, с. 54); *Писаны и посланы писма чрезъ райтара кievского Андрея Мейковскаго до **ясневельможнаго**, до п. Скоропадскаго и до п. Юркевича и до жены* (Ханенко, с. 60); *Писаны писма подъ датюю 17 сегожъ мѣсяца, до **ясневельможнаго** противъ полученнаго писма и до п. Скоропадскаго и купно зъ протчими отправленни чрезъ райтара кievского Семена Лисицина* (Ханенко, с. 62); *Писаны писма въ Глуховъ до **ясневельможнаго**, до п. Скоропадскаго и до п. Юркевича, подъ вчорашнимъ числомъ, да до Стародуба подъ нынешнимъ до полковника нашего, до п. матки, до жены, до п. Скорупи, до писара судового Косача и до Стефана въ Перегонъ* (Ханенко, с. 63); *Писаны писма въ Глуховъ до **ясневельможнаго**, до пана Скоропадскаго и до канцеляриста пана Юркевича, а въ Стародубъ до пана тестя, до жены и до Стефана чрезъ райтара кievского Александра Бершова* (Ханенко, с. 66); *Писанные писма подъ датюю сего августа 29 дня отправлены сего числа до **ясневельможнаго**, до п. Скоропадскаго и до п. Юркевича на почтѣ* (Ханенко, с. 70); *Писаны писма до **ясневельможнаго**, до пана Скоропадскаго, до судiи енер. пана Забѣлы, до пана Юркевича, до сотника воронежскаго П. Холодовича, да подъ 13-мъ числомъ до жены и до Стефана, такожъ до Косача писара судового и въ одинъ пакетъ включенные* (Ханенко, с. 73) та ін.

Очевидно, субстантиват *ясневельможный* на позначення гетьмана у щоденниковий дискурс потрапив зі сфери офіційного спілкування (усного чи письмового), тому що писемні пам'ятки інших жанрів або засвідчують уживання інших ад'єктивів як додаткових кваліфікаторів, таким чином реалізуючи не стільки «світську», скільки «військову» семантику означуваного іменника (*гетьман великий, гетьман коронный, гетьман дворный* та ін.), або спорадичне несамостійне вживання цього ад'єктива як «шанобливого» кваліфікатора, напр.: *На герб **ясневельможнаго пана**, пана Остафея Воловича, пана виленскаго и прочих* (Римша, Волович, с. 68); *На преславные а старовечные клейноты, или гербы*

ясневельможного пана, пана Леа Сапѣги, подканцлерего Великаго князства Литовского, Слонимского, Мядельского, Марковского и прочих старосты епикграма (Римша, Сапіга, с. 68); На герб **ясневельможнаго пана**, его милости, пана Лео Сапегу, канцѣляра найвышшого Великаго князства Литовского, Перьनावъского и прочих старосты (Мамонович, Сапіга, с. 146); проважено тѣло его [Петра Могилы] съ Печерского монастыра до святой Софіи, до церкви катедральной митрополитанской Кіевской для небезпеченства отъ новыхъ іеретиковъ, то есть отъ лжехристіянъ, мерзеньхъ унѣятовъ, жебы столечной церкви святой Софіи не отрымали, за розказанемъ и порадою **ясневельможного пана** Киселя, каштеляна и воеводы Кіевского (МЛ, с. 98); Року 1722, юля 3 дня, маслосвятіе **ясневельможному** его мил. **пану гетману** Іллѣчу Скоропадскому было (ЧЛ, с. 29).

Нова українська мова успадкувала лексему *ясневельможний* з ад'єктивною та субстантивною семантикою: **ясневельможный**, -ая, -ее (и. пр.). Пресвѣтлый. Сіятельный. Свѣтлѣйшій; титуль гетмана (Б.-Нос., с. 415); **Ясновельможный**, а, е. Свѣтлѣйшій, сіятельный. (Титуль українскаго гетмана) (Грінч. IV, с. 544), проте в сучасній українській мові вона витіснена на периферію лексичної системи: **ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ**, а, е, іст. Почесно-шанобливе найменування польських панів і українських гетьманів // у знач. ім. **ясневельможний**, **ного**, чол. Польський пан чи український гетьман (СУМ XI, с. 657).

Д. Гринчишин субстантивованій прикметник *молодий* аналізує у групі назв на позначення осіб за віком (Гринчишин 1965, с. 55–57). Однак мовознавець зауважує, що цей субстантиват у XV–XVIII ст. в пам'ятках української мови функціював ще зі значенням «жених під час весілля», а *молоді* – «наречений і наречена під час весілля» (Гринчишин 1965, с. 56). На нашу думку, субстантивованій прикметник *молодий* (*молода*, *молоді*) в цьому разі швидше реалізує семантику, що вказує на зміну

соціального статусу особи, аніж на її вік, оскільки побратися могли різні за віком люди, залишаючись традиційно поймаєними стереотипним субстантивом *молоді*. Щоденникові записи М. Ханенка також підтверджують цей факт, проте дозволяють уточнити семантику: *молодий* – це один з двох головних учасників усіх етапів весільного дійства, відповідно *молоді* – це головні учасники, напр.: *Розехались зь веселя прієжжіє гостѣ и **молодіє** до Козелца отехали* (Ханенко, с. 27). Про те, що так називали нареченого і в передвесільний період, свідчить запис М. Ханенка, де йдеться про запрошення молодим гостей на весілля: *Потомъ перво жена, а послѣ и я отехали до Нижніого на веселля къ Андрею Миклашевскому, который пасинка своего Василя Жураковского выправлялъ для женитбы въ Нѣжинъ на дочери тамошнего войта Петра Стеріевича, и тамъ въ Нижнемъ застали мы Федора Ширая зь женою. Григорія Скоруппу съ синомъ Павломъ, Федора и Александра Корецкихъ зь женами. Петра Іскрицкого и Сенюту попа, намѣстника стародубовского, зь женою, где послѣ обѣда виправленъ **молодій зь своєю ассистенцією**, а протчіє отехали по домамъ* (Ханенко, с. 220–221). На відміну від української мови, де субстантиват *молоді* продовжує номінувати чоловіка і жінку, які нещодавно побралися, у тогочасній російській мові цю функцію виконував субстантивований композит *новобрачній (-ая)* «жених, наречена (в російському весільному обряді)» (СРЯ^{11–17} 11, с. 396): *И сего числа у отца и матки **новобрачныхъ** кушали и весь день даже до позна въ ночь веселились всѣ присутствовавшие и прієжжіє гостѣ* (Ханенко, с. 223); *Рано были у мене разные персоны мужеска и женска полу съ вѣзитою, въ томъ числѣ и **новобрачные*** (Ханенко, с. 223). Тож наявність цього номена у «Щоденнику» можна кваліфікувати як вплив російської дійсності на мовну свідомість М. Ханенка.

Децо інший вектор соціального статусу особи у «Щоденнику» репрезентує субстантиват *подданые* «особа, яка перебуває в підданстві» (СРЯ¹⁸ 20, с. 193), напр.: *По*

*обѣдѣ вѣхаль зъ Перегону и прибыль на ночь въ Витемле, где **подданые** пана сотника полкового дарили насъ рыбою и вюнами* (Ханенко, с. 34). Є. Тимченко фіксує цю лексему як ад'єктив зі значенням «підданий, підвладний, підначальний» (Тимч., Матер. 2, с. 133), тоді як укладачі «Словника російської мови XI–XVII ст.» кодифікують його із широкою семантичною структурою, одне зі значень якого реалізує субстантиват (СРЯ^{11–17} 15, с. 248). Наведений ілюстративний матеріал засвідчує, що це явище в Московії було поширене здавна і традиційно збережене в Російській імперії, тому можемо потрактовувати його спорадичне вживання у «Щоденнику» як вплив тогочасної російської дійсності на мовну свідомість М. Ханенка. Сучасна українська мова зберігає субстантиват на периферії лексичної системи: **ПІДДАНИЙ**, ного, чол. Особа, яка перебуває у підданстві певної держави, влади, правителя // *заст.* Особа, економічно залежна від кого-небудь (СУМ VI, с. 422).

Релігійний статус особи М. Ханенко передає за допомогою субстантиватів, що вказують не стільки на релігійність особи, скільки на її діяльність в одній зі сфер – світській чи релігійній, напр.: *На обѣдни государыня была въ коронѣ и превеликій былъ сездѣ ко двору **духовныхъ** и **мырскихъ**, тако-жь и дамѣ, а по обѣдни поздравляли пушечною палбою и музиками и барабанами отъ полковъ государиню* (Ханенко, с. 464). Звертає на себе увагу й те, що М. Ханенко утворює найменування жінки за релігійним статусом чоловіка, напр.: *Рано были съ поздравленіемъ у князя Алексія Дмитрієвича Голицина, у князя Івана Андрієвича Щербатова, у графа Кирила Григорієвича Розумовского, у князя Івана Василієвича Одоевского, у віце-канцлеровой графини Анни Карловны Воронцовой; потомъ въ дворцѣ у графа Алексія Григорієвича Розумовского, у полковника Федора Івановича Коченевского и подполковника Якова Алексієвича Шубского, да и у **духовниковой**, а по полдни, вечеромъ уже, у маіора гвардіи и генераль-маіора и кавалера Івана Афанасієвича Шипова* (Ханенко, с. 415).

За даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», ад’єктив *духовный* субстантивувався, утворивши два іменники з різним значенням: *духовное* «те, що походить від божества» і *духовные, духовныи* «священнослужителі, духовні» (СРЯ^{16–17} 8, с. 234). Укладачі «Словника російської мови XI–XVII ст.» реєструють субстантиват *духовный* з ремаркою *мн.* «духовні особи, духівництво» (СРЯ^{11–17} 4, с. 383). На противагу цьому номен *мирский* функціював зі значенням «мирянин» (СРЯ^{11–17} 9, с. 177). Прикметно, що таке квантитативне розрізнення зберігає сучасна українська мова: **ДУХОВНИЙ**, а, е. у знач. ім. духовні, них, *мн.*, розм. Служителі релігійного культу (СУМ II, с. 445); **ДУХОВНИЙ**, а, е. у знач. ім. духовні, них, *мн.*, розм. Служителі церкви (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=25419&page=842>), тоді як для номена *мирський* тільки у формі середнього роду визначено субстантивну «податкову» семантику, проте ілюстративний матеріал свідчить про функціонування його як субстантивата на позначення осіб, які ведуть світське життя: **МИРСЬКИЙ**, а, е. 1. *заст.* Світський // який живе у миру. [Василь:] Не всі рівні, не всі однакові перед богом? Ні, то **мирські**, а то, бач – божі, все єдно, що то чоловік собі, а то – пан (Панас Мирний, V, 1955, 97) (СУМ IV, с. 715; СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=51110&page=1621>).

Релігійна сфера у щоденникових записах М. Ханенка репрезентована переважно іменниками, проте автор не обмежується тільки ними – він активно послуговується субстантиватами на позначення як осіб, так і церковних служб. Генеральний хорунжий для номінації єпископа активно послуговується ад’єктивом *преосвященный*, що субстантивувався, напр.: *Объдали зъ нами бурмистры кievскіе, по объдѣ былъ у преосвященногo новгородскогo* (Ханенко, с. 72); *Вручилъ рано писмо отъ преосвященнагo новгородскогo его сіателству графу Головкину* інстанціалное за мною и о своемъ дѣлѣ его жь

сіателства просиль (Ханенко, с. 62); Принималъ прошокъ *ad expellendos lumbricos*, данний отъ лекаря **преосвященного** новгородского (Ханенко, с. 64); Быль также и въ домъ **преосвященного** новгородского за интересомъ пана Лисаневича, но ничего не получилъ (Ханенко, с. 91); Сегожъ числа писаны писма до архидіакона катедры кievской и до отца-брата въ Козелець и посланъ чай одъ **преосвященного** іркутского (Ханенко, с. 97) та ін. За даними «Словника російської мови XI–XVII ст.», лексема функціювала зі значенням «титул церковного ієрарха (єпископа, архієпископа, митрополита)» (СРЯ^{11–17} 19, с. 15), хоч білоруські лексикографи реєструють його тільки як ад'єктив (ГСБМ 28, с. 98–99). Таке вживання створює своєрідну «мирсько-релігійну» паралель для номінації осіб світської і релігійної верхівки: *ясновельможный – преосвященный*. У сучасній українській мові субстантиват продовжує функціювати: *у знач. ім.* преосвященный, ного, чол. Єпископ (СУМ VII, с. 538). Останнім часом активність його значно підвищилася, що зумовлено діяльністю церкви, розширенням та поширенням періодики на релігійну тематику.

Субстантиват *пѣвчий*, що функціював на позначення особи, яка співала в церковному хорі під час богослужінь і діяльність якої була безпосередньо підпорядкована церковному календарю, засвідчує функціювання в релігійній і світській сферах. Нотатки М. Ханенка доводять, що, крім церков (Слушали обѣднѣ въ церкви троецкой, где **пѣвчіе** архирея новгородского спѣвали и посвященъ архимандритомъ невского монастыря намѣстникъ отецъ Симонъ (Ханенко, с. 83)), у XVII–XVIII ст. хори мала й російська та українська верхівка, напр.: **Пѣвчимъ** гетманскимъ дано 50 к. (Ханенко, с. 35); **Пѣчому** малому государини цесаревны Івашкѣ Павлову данъ 1 р. и хустка едабная (шелковая) (Ханенко, с. 53); Коло вечерень былъ я у **пѣвчихъ** государини цесаревны и у духовника отца Констанція (Ханенко, с. 61); Обѣдалъ я у Івана Ісуса, у которого и другій **пѣвчій** Іванъ

Максимовъ зъ женою обѣдалъ-же (Ханенко, с. 68); *Послѣ* обѣда были въ кварталѣ нашей ея-жъ высочества **пѣвчы**е и долго гуляли (Ханенко, с. 69–70); Я рано былъ въ коллегіи, потомъ до **пѣвчихъ** цесаревниныхъ зашедъ, тутъ и обѣдалъ (Ханенко, с. 72); Вручилъ **пѣвчому** вышеупомянутому Гаврилу Матвѣевичу, который, за прибытіемъ своимъ въ Москву, обѣцалъ вручить въ цѣлости г. Марковичу (Ханенко, с. 176); 25 сего-жъ числа веселье было дочерѣ покойного отца Мойсея Богаевского зъ **пѣвчымъ** государевымъ Гавриломъ Головнею (Ханенко, с. 205) та ін. Вихід за межі церкви дозволяв учасникам хору, крім молитов, гімнів, псалмів, розширювати репертуар творами інших жанрів, що відповідали тій чи тій урочистій події. Проте, як свідчать лексикографічні праці, за субстантиватом закріпилося «церковне» значення як домінантне незалежно від місця перебування хору: співак у церковному хорі (митрополитовому, великокнязівському та ін.) (СРЯ^{11–17} 14, с. 184); *субст.* Співак, співачка хору (СРЯ¹⁸ 18, с. 254); **Пивчій** (и. с. и пр. м. р.) Пѣвецъ. Пѣвчій, -ая, -ее (Б.-Нос., с. 278); **Півчий**, чого, м. Пѣвчій (Грінч. III, с. 158); **ПІВЧИЙ**, чого, *чол.* Учасник церковного хору (СУМ VI, с. 390).

1.3. Субстантивати на позначення особи за професією чи родом діяльності репрезентовані сімома одиницями, що дають уявлення про деякі професії у першій половині XVIII ст. М. Ханенкові за службовою необхідністю доводилося мати справу з представниками різних професій, номени на позначення яких виражені переважно іменниками – суфіксальними дериватами. У цій групі один раз фіксуємо вживання полонізму *роботный* (Тимч., Матер. 2, с. 274), що реалізував загальну семантику «робочий, той, хто працює», напр.: ... *одселя послано писмо до полковника переяславскаго, чтобъ сотника Лазаревича отправилъ къ Семиполкамъ, а зъ значковымъ однимъ 200 подводъ за Семиполки къ Броварямъ и пѣшихъ **роботныхъ** въ Козелецъ* (Ханенко, с. 232). З таким значенням субстантиват функціював у

тогочасній білоруській мові (ГСБМ 29, с. 428). Очевидно, лексема *роботный* не витримала конкуренції із суфіксальним дериватом *робітник*, оскільки її не фіксують лексикографічні праці XIX – початку XX ст. З відповідними фонетичними змінами номен кодифіковано у «Словнику української мови», де ремарка вказує на його периферійний статус: **РОБІТНИЙ**, а, е, *заст.* 2. Який працює; трудящий (СУМ VIII, с. 585).

Як засвідчують записи «Щоденника», з-поміж найменувань видів діяльності трапляються і субстантивовані прикметники – назви конкретних видів діяльності, наприклад *нарочный* «посланець з якоюсь терміновою звісткою, повідомленням» (СРЯ¹⁸ 14, с. 24): *Прето теперь чрезъ нарочного, нарочно пишучи до в.м., м. пана, прошу, изволте, безъ бошой своей и моей турбації, въ упомянутомъ своемъ мнѣ долгу уіститись неотложно* (Ханенко, с. 8); *Писалъ къ Чижевскому, что отъ Піроцкого будетъ отправленъ нарочный зъ писмомъ въ полковую лубенскую канцелярію* (Ханенко, с. 214); *По тому предложенію, сказовалъ Іосифъ, послать имѣли зъ канцеляріи сотенной погарской нарочного зъ инструкцією о сиску въ Погаръ именно показанныхъ противниковъ зъ Чубарова и Курова* (Ханенко, с. 217). Наведені контексти засвідчують функціонування номена *нарочный* тільки з вузькою семантикою, тоді як В. Горобець зауважував, що «з ліквідацією цих [шляхетських] судів у козацький період функції посильного, який вручав позов до суду та чинив слідство на місцях, виконує *нарочный*» (Історія 1983, с. 492). Субстантивація ад'єктива *нарочный* розширила синонімічний ряд лексем на позначення особи за цією професією, куди входили питомий номен *гонець*, утворений від дієслівного кореня зі значенням інтенсивності виконання дії, питомі субстантивати кореня **-сл-** (*Гдижъ в. м., м. панъ можешъ помнѣти, что и заставу мнѣ изволилесь давать – кубокъ срѣбный и рондзикъ, а іа не взялъ, дуфаючи слову вашему, что имѣисто вскорѣ тотъ мой долгъ отдати, зъ*

потверженемъ теѣди прошу в. м., м. пана сему **посланному** должніе 20 рублей денегъ вручити для привозки оныхъ ко мнѣ, а іа-жъ тогожъ **посланного** буду здѣсь дожидатись въ Глуховѣ (Ханенко, с. 8–9); Взялъ у пана господара двору рейментарского **присиланнаго** Дениса Морозенка пару кониковъ гнѣденкихъ *ad interim* въ 14 руб. и о томъ до пана господара писалемъ (Ханенко, с. 19)) та запозичений за посередництвом російської і польської мов із французької номен *кур'ер* «посильний; особа для роз'їздів із спішним дорученням» (ЕСУМ ІІІ, с. 153), що витіснив запозичений з латинської мови іменник *курсор* «посланець» (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, с. 196). За даними М. Фасмера, номен *кур'ер* пам'ятки російської мови вперше фіксують 1701 р. (Фасмер ІІ, с. 430), що пояснює те, чому М. Ханенко інколи послуговується словосполученням *нарочний кур'ер* – очевидно, слово було запозичено із загальною семантикою «посланець»: *Писма получили сего числа чрезъ нарочного куріера Калугина изъ Глухова* (Ханенко, с. 330); *Въ вечеру приехалъ изъ Глухова нарочный куріерьъ, салдатъ тамошнего гварнізону Калугинъ съ репортами* (Ханенко, с. 374), однак згодом трансформувало своє значення, включивши конотацію субстантивата *нарочний*, підтвердженням чого можуть слугувати записи генерального хорунжого, де він продовжує вживати номен *кур'ер* або самостійно, або з відтопонімним прикметником (якщо в цьому була потреба) чи прикметником на позначення місця роботи/служби, напр.: *Ночью проѣхалъ чрезъ Глуховъ куріерьъ въ Кіевъ по архимандрита печерского* (Ханенко 1, с. 191); *Куріерьъ прибѣгъ до п. обозного съ походу отъ генерала Загряжского* (Ханенко, с. 122); *Къ намъ куріерьъ прибылъ изъ Глухова съ писмами* (Ханенко, с. 383); *Оныя писма отпуцены въ Глуховъ чрезъ отъѣхавшого туда куріера Калугина* (Ханенко, с. 413); *Рано былъ у насъ куріерьъ сенатскій* (Ханенко, с. 431); ... *послѣднее писмо привезено къ намъ сенатскимъ куріеромъ Уваровымъ* (Ханенко, с. 435) та ін.

Позамовний чинник – потреба суспільства в такій професії – зумовила швидке поширення та адаптацію галліцизму, що, склавши конкуренцію питомій та іншій запозиченій лексемам, став основним вербальним репрезентантом відповідної семантики. Нова українська мова успадкувала цей субстантиват. Фіксує його в реєстровій частині Є. Желехівський: **на́рочний** (-о́шний) (Желех. I, с. 491). Пор. у В. Даля: *Нарочный* въ видѣ щц. или **нарочникъ** м. посланный особо съ чѣмъ-либо, именно по какому-либо дѣлу; гонецъ, курьеръ (Даль II, с.1204). У сучасній українській мові він уживається і як прикметник, і як іменник, що підтверджують лексикографічні праці, зокрема й засвідчуючи його стильову домінанту: **Нарочный** – 1) (*существ.*) – посланецъ (-нця); выслать письмо с -ым – вислати (послати) листа посланцем; 2) (*прилаг.*) – навмисный, умисный (РУС, с. 91); **НАРОЧНИЙ**, ного, чол. Посланецъ з терміновим дорученням, донесенням, повідомленням і т. ін.; гонецъ, кур'єр (СУМ V, с. 178); **НАРОЧНИЙ**, а, е. Який виконує певне доручення, повідомляє про що-небудь і т. ін. // *у знач. ім.* **нарочний**, ного, ч. Посланецъ із терміновим дорученням, донесенням, повідомленням і т. ін.; гонецъ, кур'єр (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=56394&page=1798>).

На позначення особи, яка доглядає за кінями, М. Ханенко послуговується лексемою *конюший*, напр.: *Его милость панъ полковникъ лубенскій прислалъ коня карого подарунку черезъ своего конюшого, которому данъ 1 р. отузного, а машталъру золотий 1* (Ханенко, с. 22); *Да писалъ до жены, до Городиского и до Андрѣя черезъ Михайла Юсифова, конюшого, зъ отсылкою лишньхъ коней и черезъ него-жъ послано винограду гронъ 26, кавуновъ два, яблоскъ сто, дуль сто, голова цукру и гусакъ соли* (Ханенко, с. 508). За даними «Матеріалів ...» І. Срезневського, субстантиват *конюший* «конюх» активно функціював ще в києворуський період (Срезн. I, с. 1278). У писемних пам'ятках української мови XIV–XV ст. цей

номен засвідчено зі значенням «боярин, що відав королівськими або княжими конюшнями, також титул» (ССУМ I: 495); у наступний період семантика зазнала незначних конотативних змін: **конюший** *прикм. у знач. ім.* 1. Конюх. 2. Придворний титул (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, с. 4–5). Ремарка й наведені у словниковій статті контексти дозволяють говорити про повну субстантивацію ад'єктива. Прикметно те, що М. Ханенко послуговується саме субстантиватом, що було зумовлено, очевидно, впливом польської мови, у якій він також виявляв активність (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, с. 4), як і в пам'ятках української мови, напр.: *Нѣкоторыи историкове повѣдають, иж забитыи естъ от Гедимона, своего власного конюшого, за вѣдомостю жоны Витеновы, яко то Ваповскии, Гвагвин и Кромер* (Соф. Хроніка, с. 129); *Отчинено двери, и кнѣзь Ивань з своими и з Скобеикомъ, конюшимъ княжимъ, вскочили до впокою* (Соф. Хроніка, с. 158 – 158 зв.); *1659 года по зимѣ россіяне облягли Гуляницкого въ Конотопѣ, но Виговскій, яко пошелъ съ ляхами и татарами подѣ Конотопѣ, и тамѣ, нечаянно великороссіянѣ напавши, вирубилъ (а князя Пожарского ханскій конюший срубилъ, по приказу своего хана уже за Сосновкою) и осталихъ подѣ Путивлемѣ поразилъ* (ЛЛ, с. 19–20). Суфіксальний дериват *конюх*, відомий українській мові із середини XVII ст. (хоч зафіксований ще в XIV ст. топонім *Конюхи* (ССУМ I, с. 495), М. Ханенко використовує тільки раз (більш ніж через століття після «першої» фіксації (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, с. 4)!) у складі словосполучення з атрибутивним кваліфікатором, що свідчить про непоширеність цього іменника порівняно із субстантиватом *конюший*, активність якого була підтримувана польською мовою, напр.: (запис за 1749 р.) *... тотъ часъ присланъ былъ по насъ ездovýй конюхъ, зъ которымъ паки отъехали въ дворець ...* (Ханенко, с. 427). Натомість тогочасна російська мова, як свідчать лексикографічні праці, активніше послуговувалася номеном *конюх*, що мав більш розвинену семантичну структуру: 1. Конюх, служитель при конях. 2. Чин

дворянина при царських конюшнях. 3. Вершник, кінник (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 7, с. 289–290) порівняно із субстантиватом *конюший*: 1. Конюх. 2. Чин знатного боярина, який відав Конюшим приказом (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 7, с. 291), проте вже у XVIII ст. звужив її до одного значення «працівник, який доглядає за кіньми» (СУМ¹⁸ 10, с. 158) на відміну від *конюший*, у якому семантичних конотацій зазнало тільки друге значення через скасування Петром I такого придворного чину: 1. Конюх. 2. Той, хто відає стайнями, кіньми, екіпажами государя або знатної особи (СУМ¹⁸ 10: 158). Субстантиват успадкувала нова українська мова (*конюший* «конюшій» (Грінч. II, с. 279)), функціює він і в сучасній українській мові як стилістично конотована одиниця: **КОНЮШИЙ**, шого, чол., заст. Стайничий (СУМ IV, с. 276); **КОНЮШИЙ**, шого, ч., заст. Головний конюх; стайничий (у 1 знач.) (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=43895&page=1389>).

Використовує М. Ханенко субстантиват *дворецкий*, напр.: *Рано были у дворецкого Шереметева, Федора Дементієва Звѣрова* (Ханенко, с. 373); *Отправлень Петро компаніецъ въ домъ зъ писмами до жены, до дворецкого и конюшого* (Ханенко, с. 512). За даними лексикографічних праць, цей прикметник теж успадкований із киеворуського періоду, де вже зазнав субстантивації (*дворьцькьи* – Срезн. I, с. 645; *дворецкый* «урядник при дворі» (Тимч. ІСУЯ, с. 679); *дворецкий*² «посадова особа при дворі князя або великого феодала, яка керує питаннями зовнішніх і внутрішніх відносин» (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 4, с. 192); *дворьцькьи* «посадова особа при дворі князя, боярина та ін.» (СДРЯ II, с. 449)), щоправда, наведений лексикографами ілюстративний матеріал узято зі списків пізніших століть. В українській мові XVI–XVII ст. ця лексема функціювала і як прикметник, і як іменник-антропонім (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, с. 203). Тільки спорадично писемні пам'ятки української мови другої половини XVII ст. фіксують субстантиват *дворецкий* на позначення представників російської верхівки, напр.: *На початку*

того року присланній буваєть от его царского пресвѣтлого величества Алексѣя Михайловича, всея Россіи самодержца, ближній бояринъ и **дворецкій** Василій Василовичъ Бутурлинъ из иними бояри и многими столниками и дворянами, великимъ посломъ до гетмана Хмелницкого на жаданя его и усега войска запорозского, чинячи повстанову, якъ мають зоставати под високодержавною его царского величества рукою (ЛС, с. 35); А бояринъ и **дворецкій** Василій Василовичъ Бутурлинъ повернулъ на Москву до его царского величества и немалая радость межи народомъ стала (ЛС, с. 36), що додатково підтверджує різний суспільний і побутовий устрій українців та сусідніх із ними народів. Наприклад, у XVI–XVII ст. у Московії лексема *дворецкій* функціювала зі значеннями «чин при дворі великого князя», «управитель у палаці, який відає господарством та прислугою // старший кухар у палаці» (СРЯ^{11–17} 4, с. 192), «головний управитель двору царя, великого феодала, митрополита, який відав господарством, кухнею, припасами, який розпоряджався слугами // високий придворний чин в європейських державах» (СОРЯ 5, с. 91), на білоруських землях у складі Речі Посполитої – «управитель королівських маєтків; головний начальник, який керував домашнім господарством та слугами при дворі титульних осіб; економ» (ГСБМ 7, с. 287). Отже, «Щоденник» М. Ханенка є свідченням, як в українській мові XVIII ст. під впливом російської відбувалося розширення семантичної структури лексеми *дворецкій*, яка поповнилася «слуговим» значенням, що стало домінантним, витіснивши інші. Саме з ним субстантиват успадкувала нова українська мова, а вже в сучасній знову спостерігаємо конотативні зміни в семантиці: **ДВОРЕЦЬКИЙ**, кого, *чол., заст.* Старший лакей у панському дворі (СУМ II, с. 224); **ДВОРЕЦЬКИЙ**, кого, *ч.* У заможному домі – старший слуга, який керує господарством і прислугою (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=21144&page=714>).

Натрапляємо в «Щоденнику» й на рідкісні для лексичної системи української мови першої половини XVIII ст. субстантивати, що характеризують суспільно-побутовий устрій інших держав, напр.: *Былъ у гетмана еденъ знатный полякъ Николай, прозваніемъ Бучинскій, подъчашиѣ троцинскій столника великаго княжества литовскаго пана Юрія Сапіги* (Ханенко 1, с.167). Допомогає М. Ханенкові реалізувати цей вектор також етнонім *поляк*. Одноразове вживання субстантивата в наведеному контексті радше свідчить про те, що для генерального хорунжого лексема була неактуальною, застарілою, аніж про її активне функціонування. Якщо взяти до уваги свідчення писемних пам'яток української мови XVI–XVIII ст., то виявиться, що цей субстантивований прикметник має незначну кількість уживань, але найголовніше – потрапив у народнорозмовну мову, напр.: *А при томъ были и того добре сведоми велможные п(а)н(о)ве а врадники его к(о)ролевской м(и)л(о)сти земские: пан Миколай Кишъка с Техоновца, подчашиѣ Великаго князства Литовскаго, староста дорогицкій* (Акти, с.122–123); *А при томъ были и того добре суг сведоми их млт пнове а приателе мои его млт панъ Александер Конецполскии, староста велюньскии, его млт кнже Адам Вишневецкии, панъ Іѣн Пенляжокъ, подчашии краковскии, а панъ Іѣнъ Аксакъ, которіе за ѣтною и ѡчевистою прозбою моею до того листу записѣ моего печати свои приложит и рѣками ся своими подписат рачили* (ДБВ, с. 579); *Урожоньмъ Гѣстафіянови Тишкевичови, по(д)ска(р)бему нѣму надво(р)ному Великаго кнзства Лито(в)скаго, старо(сте) ля(и)скому Самуелеви Го(р)ностаеви, по(д)коморему, Лавринови Ло(з)це, по(д)чашому, Семенови Зулавичо(ви), во(и)скому кие(в)ски(м), Станиславови Ха(р)лескому и Васи(л)еви Тишь-Бько(в)скому, ревизоро(м), ко(нст)итуцыею року тисеча ше(ст)сотъ пе(р)вого до ревидова(н)я ѡт на(с), гѣря, кнѣ(г) зе(м)ски(х) киевски(х) назначоны(м), ве(р). на(м) милн(м) ласка нѣша гѣръская* (ДМВН, с. 116); *І ось*

пецовій і реент, дзвоничній, / **Подчашиї**, albo рачей, дозоръца пивъничній / Рад будучи, неборак, що юж отговѣвъся / I так на радощах перепѣчки обхопивъся, / С того му ся брux одул и руки попухли, / Голова му горит и члонки потрухли (Інтермедія, с. 83). До того ж тільки останній контекст однозначно ілюструє семантику, з якою цей номен уживався в польській мові, звідки й був запозичений. Натрапляємо й на спроби українських середньовічних лексикографів тлумачити лексемою *по(д)чашиї* реєстрове *виночерпатель* (ЛБ, с. 15). Прикметно, але укладачі опублікованих у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. ділових документів декларують різне значення субстантивата *подчашии*, напр.: земський титулярний урядник (ДБВ, с. 1057); господарський (Акти, с. 150); придворний урядник (ДМВН, с. 307), що зовсім не відповідають польському: «придворний чиновник, обов'язком якого було подавати (перед тим скуштувавши) напої королю чи лорду та наглядати загалом за царськими спиртними напоями» (SP XXV, с. 382). Наведені контексти походять із території Київщини, Житомирщини, Волині, що тоді входили до складу Речі Посполитої, як і білоруські землі, де активність номена *подчашии* значно вища, напр.: *Был там у него Войдило неякий, незначной фамилии человек; той перед тым будучи еще у Олгерда пекарем, з довсцпу своего подобался княжати, поставил его у себе постелничим, потым **подчашиим** зостал и был вѣрным секретаром Олгердовым до смерти его* (ХЛЖ, с. 65); *У posłali nad nimi hetmana pana Olechna Sudymontowicza, namiestnika polockoho, kotory że był у **podczaszym** u korola Kazimira* (ХБ, с. 162); *... dast na przyczyni kniazia Hlinskocho Drozdu Lidu pod Iliniczom, a w tot czas był postem u Krakowi u korola **podczaszy**, namestnik belski, Mikołaj Mikołajewicz Radywil* (ХБ, с. 171); *Року 1606. Ассекурація, то ест волность. Миколай Жебрудовский з Жебрудович, воевода и енерал краковский; Ян Хоронский, снятинский староста; Януш Радивил, княжа на Биржах и Дубинках, **подчашиї** Великого князства Литовского* (БЛ, с. 187); *А вед жэ у Заберезинского за тым гнѣвом воеводѣство*

Троцкое взято и дано Миколаю Радивилу, **подчашо**му Великого князства Литовского (ЛР, с.168); Потом король Август, кгда поховал тѣло королевое малжонки своее, будучы пан молодыи, не могучы здеръжати прырожное хтивости своеи ку бѣлым головам, почал миловати панию Барбару Радивиловну, которая остала вдовою по пане Станиславе Ольбрахтовичу Кгаштолътe, воеводе троцком, и мешкала на тот час пры матцэ своеи, пани Миколаевои Радивиловои, пани виленскои, и брате своем пану Миколаю Радивилу, **подчашом** (ЛР: 172); И панове, водлуг росказанья королевского, взявши оную пани Кгаштолътвовую, пошлюбеную малжонку королевскую, сестру пана **подчашого** Радивила, провадили ee до замъку Виленского, аж до палацу королевского (ЛР, с.173). Білоруські лексикографи реєстрове *подчаший* кодифікують зі значенням «1. Службова особа, яка керувала напоями, розливала і розносила їх при бесіді. 2. Службова особа у Великому князівстві Литовському, намісник чашника – чиновника, у розпорядженні якого були питні підвали» (ГСБМ 25, с. 331–332). Очевидно, через відсутність саме такої «випивної» традиції в української верхівки лексему було запозичено з розщепленим пучком сем – ‘посада’, ‘титул’, ‘слуга, який подає до столу спиртні напої та відповідає за їх збереження’ та ін., що демонструють наведені з українських пам’яток контексти. Такий розвиток семантики субстантивата декларують у словниковій статті російські лексикографи: *подчаший, подчашье* «почесна придворна посада в Польсько-Литовській державі (спочатку в обов’язки підчашого входило спостереження за зберіганням напоїв для королівського столу)» (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 16, с. 72). Отже, М. Ханенко вжив номен *подъчаший* на позначення посади Миколи Бучинського. У сучасній українській мові субстантиват перебуває на периферії її лексичної системи: **ПІДЧАШИЙ**, шого, чол., іст. Придворна службова особа (СУМ VI, с. 524).

Згадування про різні події диктувало необхідність використання й відповідної термінології на позначення їх учасників. Як свідчить контекст, М. Ханенко на позначення особи, уповноваженої представляти інтереси якоїсь сторони в судовому процесі, послуговується субстантиватом *повѣренный*, напр.: *Компанѣць, присиланный зъ Глухова зъ указомъ, отправленъ зъ роспискою о приѣмѣ указа, чрезъ которого послано писмо и до Савицкого, писаря отставного лубенского, стороны дѣла правого сводного и о сочиненій прожектовъ, да до повѣренного Іліи Квитницкого, тако-жъ и до старости товкачовского о домовыхъ дѣлахъ, для пересылки зъ Глухова въ Перегонъ* (Ханенко, с. 194). За даними «Словника російської мови XI–XVII ст.», у кінці XVII ст. дієприкметник *повѣренный* міг уживатися і як прикметник, і як субстантивований іменник, що реалізував значення «особа, уповноважена іншою особою або установою діяти від їхнього імені; повірений» (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 15, с. 148). Продовжує він функціонувати як субстантиват у російській мові XVIII ст.: особа, якій формально доручено виконання яких-небудь справ (СРЯ¹⁸ 20, с. 97). Очевидно, в українській мові номен *повірений* набув поширення саме в юридичній сфері (пор.: **Повиренный** (и. с. и пр. м. р.) 1) Стряпчій по дѣламъ въ судѣ. 2) Ввѣренный, -ая, -ее (Б.-Нос., с. 286)), згодом узагальнивши свою семантику, що спричинило до використання його і в інших сферах: **Поверенный, -ная** – повірник (-ка), повірниця, вірник (-ка), вірниця; **-ный в делах** – повірник у справах (РУС, с. 141). Сучасна українська мова продовжує цю семантичну традицію: у знач. ім. **повірений**, ного, чол., повірена, ної, жін. Особа, уповноважена іншою особою чи установою, колективом діяти за їх дорученням і від їхнього імені (СУМ VI, с. 673).

Звертає на себе увагу субстантиват *поддѣчій*, успадкований з киеворуського періоду, де функціонував зі значенням «помічник дяка, наказний служитель» (Срезн. II, с. 1075). Дериват кореня *дяк* первинно номінував особу, яка допомагала дякові в різних справах,

передусім писарських, що стосувалися діяльності монастиря чи лаври. Запровадження «світського» аналога цієї посади позначилося на розширенні семантичної структури номенів *дяк* і *піддячий*. Як свідчить «Щоденник», М. Ханенко використав субстантиват зі «світським» значенням, напр.: *На ночь прибыли до Болхова, и одтоль отехалъ панъ Петръ, полковникъ лубенскій, на почтъ зъ поддячимъ Урішломъ, которій данъ былъ зъ Москвы для конвоя* (Ханенко, с. 6); **Поддячому** Федору Афанасієвичу Інихову данъ 1 р. и барилко водки (Ханенко, с. 53); **Подячому** Емской канцелярії 8 к. (Ханенко, с. 95); **Поддячїи** сенатскїи обѣдали у мене (Ханенко, с. 246); *Я обѣдалъ на петровскомъ острову у поддячого* корчемной конторы Стефана Будаева изъ Кіріякомъ Андрієвичемъ Кондратовичомъ (Ханенко, с. 250). Поширення субстантивата саме зі «світською» семантикою підтверджує «Словник російської мови XI–XVII ст.», укладачі якого реєстрове *подьячий* тлумачать як «особа, яка займається складанням приватних актів, чолобитних, переписуванням паперів; XVI ст. – на Русі нижчий чин наказової адміністрації, який виконує під керівництвом дяків основну діловодну роботу в центральних і місцевих установах» та ілюструють прикладами з пам'яток XV–XVII ст. (СРЯ^{11–17} 16, с. 87). У лексичній системі сучасної української мови цей номен перебуває на периферії: **ПІДДЯЧИЙ**, *чого, чол., іст.* Помічник дяка (у 2 знач.) [У стародавній Русі – переписувач князівської канцелярії; у Російській державі XV–XVII ст. – значний урядовець (СУМ II, с. 450)] (СУМ VI, с. 425). Не зафіксовано його у «Словнику церковно-обрядової термінології», що свідчить про повний вихід субстантивата *піддячий* з цієї сфери.

Цікавим є вживання М. Ханенком субстантивата *городничій*, який зараховуємо до цієї підгрупи, напр.: *Сегожь числа прислано отъ городничого* лищицкого Патермуфія стекло, шибь, глеки и проч. и двѣ гуски (Ханенко, с. 25); *Обѣдали мы у панеи матки, а послѣ обѣда у мене былъ первой отецъ Патермуфій,*

городничій *лищицкій* (Ханенко, с. 104–105); *Отець Патермуфій, городничій* *лищицкій* приславъ куфу пива черезъ своего служителя, которому и подводчикамъ дано 36 к. (Ханенко, с. 105); *Объдали у отца Патермуфія, городничого* *лищицкого*, и сегожъ числа прибылъ панъ Юркевичъ въ Стародубъ (Ханенко, с. 113); *Писаны писма до отца Варсонофія, свинского намѣстника и отца городничого* *лищицкого* зъ кгазетами (Ханенко, с. 127); *Ради того заперещенія посланъ староста къ городничему* въ Олешенку, но возвратился зъ нѣчимъ (Ханенко, с. 194). Зрозуміло, що номен *городничій*, як і інші лексеми цієї підгрупи, синкретизує два значення – «титул, посада» і «особа, яка виконує обов'язки, передбачені цією посадою», тому в окремий розряд їх не виокремлюємо. У попередні століття, за даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», номен функціював зі значенням «урядова особа, що має вищу владу у городському замку, комендант фортеці», а наведений ілюстративний матеріал свідчить про його «світську» конотацію (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, с. 36). М. Ханенко для ідентифікації Патермуфія чотири рази послуговується не тільки лексемою *городничій*, але й додає номен *отець*, що вказує на специфіку адміністративно-територіального поділу та устрою, за яким існували одиниці, що належали великим релігійним центрам, зокрема Києво-Печерській лаврі, представники яких керували цими одиницями. На відміну від тодішнього адміністративного устрою в Російській імперії, де *городничій*, за даними лексикографічних праць, був особою, яка «здійснює нагляд за справністю міських стін і споруд; стежить за дотриманням розпоряджень міської і княжої влади» (СОРЯ 4, с. 189), яка «відає укріпленнями в монастирі» (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 4, с. 92), яка є «представником обласної адміністрації; главою адміністративно-поліцейської влади в повітових містах (з 1775 р.), помічником обер-коменданта (з 1782 р.); поліцейстером» (СРЯ¹⁸ 5, с. 177), занотований М. Ханенком *городничій* виконував звичайні «світські» адміністративні функції. У

сучасній українській мові субстантиват *городничий* перебуває на периферії її лексичної системи: **ГОРОДНИЧИЙ**, чого, чол., іст. У повітових містах Російської імперії – службова особа (з дворян), що виконувала на території міста адміністративно-поліцейські функції (СУМ II, с. 136).

1.4. Субстантивати на позначення осіб за спорідненістю. Цю групу репрезентує успадкований з киеворуського періоду субстантиват *домашние* (Срезн. I, с. 698), який, за спостереженнями Д. Гринчишина, виявляє активність і в українській мові XIV–XVIII ст. (Гринчишин 1965, с. 59), напр.: *Отправлень Качановскій въ домъ и чрезъ негожь послана стаднина и писма до домашнихъ писаны* (Ханенко, с. 20); *Рано жена отехала въ домъ и я потомъ былъ въ комиссіи и обѣдалъ зъ домашними у себе* (Ханенко, с. 162); *Посвящали хоромы заднѣе, двѣ свѣтлицы, салю, сѣнцѣ и кладовую, а по обѣднѣ, позно уже отправленной, святый сегоденный вечеръ целебровали токмо зъ своими домашними* (Ханенко, с. 188); *Рано, простясь зъ домашними, віехалъ въ путь къ Глухову* (Ханенко, с. 227); *Поруччищѣ за роботу двоихъ шлять для домашнихъ нашихъ даль 1 р.* (Ханенко, с. 314); ... *обѣдалъ у насъ Романовичѣ и вручилъ мнѣ своихъ претенсій ко мнѣ и къ домашнымъ моимъ, чили чолобитной копію* (Ханенко, с. 385). За даними лексикографічних праць, субстантиват зазвичай уживали у формі множини: *у знач. ім., перев. мн.* Домашні (СУМ^{16–17} 8, с. 115); *мн.* Дружина, діти, слуги; люди, які живуть з ким-н. в одній сім'ї, в одному господарстві (СОРЯ 5, с. 289). Є. Тимченко, проте, реєструє домашній кваліфікує як прикметник, хоч в ілюстративному матеріалі наводить контексти, де ад'єктив зазнав субстантивації (Тимч. ІСУЯ, с. 776). «Квантитативну» особливість субстантивованого прикметника зберігає сучасна українська мова: *у знач. ім.* домашні, ніх, мн. Члени сім'ї; всі, хто живе в одній сім'ї, разом з ким-небудь (СУМ II, с. 361; СУМ²⁰,

<https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=23741&page=800>).

1.5. Субстантивати на позначення осіб за місцем проживання. М. Ханенко був скрупульозним у записуванні всіх аспектів своєї діяльності, зокрема й того, що стосувалося ідентифікації осіб за територіальною належністю. Для цього генеральний хорунжий послуговувався або етнонімами, або відтопонімами прикметниками, або прийменниково-іменниковою конструкцією, що вказувала на місце народження, проживання чи служби особи. Проте один раз М. Ханенко використав субстантиват *осѣлый* на позначення особи, яка переселилася з іншого населеного пункту і вже якийсь час проживає у згаданому, напр.: *Того-жъ числа писано и до писаря полкового лубенского, пана Стефана Савицкого, зъ инстанцією за свойственнымъ панскимъ о невзятіи его, яко жилца и осѣлого, въ великани и тые писма посланы черезъ Дмитра Тимченка и Гаврила Ясиченка* (Ханенко, с. 7). Підтверджують саме таку семантику субстантивата і спостереження Є. Тимченка: **Осѣлый**. 2. Поселившийся (Тимч., Матер. 2, с. 59). Прикметно, але лексикографічні праці, що кодифікують словниковий склад російської мови XI–XVII та XVIII ст., цього дієприкметника не фіксують. Нова українська мова успадкувала субстантиват, проте, як свідчать словники XIX – початку XX ст., семантична структура демонструє динамічні процеси в ній, напр.: **Осидлый**, -ая, -ее (и. пр.), **осидло** (нар.) Пребывающий постоянно въ известномъ мѣстѣ (Б.-Нос., с. 265); **Осидлий**, а, е. Поселившийся, осѣдлый (Грінч. III, с. 67). У сучасній українській мові лексема *осілий* реалізує значення постійного проживання як людини, так і тварин, птахів (СУМ V, с. 765).

1.6. Субстантивати на позначення осіб за станом здоров'я та фізичними вадами. Ця група репрезентована двома лексемами, що безпосередньо вказують на стан здоров'я чи фізичні вади, напр.: *Прибыль хорій въ Новгородокъ* (Ханенко, с. 23); *Пріймоваль панъ Горленко слѣного зъ пѣвчими меншими цесаревни*

(Ханенко, с. 87). За спостереженнями Г. Дидик-Меуш, в українській мові «від початку XVIII ст. ... лексеми **хорій** і **недужий** витіснили субстантив **больной**» (Дидик-Меуш 2008, с. 106). Перший контекст, однак, не дозволяє кваліфікувати номен *хорій* як такий, у якому відбулася повна субстантивізація. На це вказує, зокрема, його постпозиція до дієслова-присудка, що визначає тяжіння обох членів речення до підмета, імпліцитно вираженого 1-ою особою однини, оскільки щоденниковий дискурс передбачає домінування саме 1-ої особи автора, а йдеться в реченні безпосередньо про М. Ханенка. Пор.: *27 прибыли въ Глуховъ, куда сего жъ дня и ясне велможный господинъ гетманъ Скоропадскій **прибыль больный*** (Ханенко 1, с. 175). Отже, маємо приклад подвійного присудка.

Субстантивізація ад'єктива *слѣпый* відбувалася, очевидно, ще в праслов'янський період, бо І. Срезневський у пам'ятках києворуського періоду його фіксує і як ад'єктив, і як субстантиват (Срезн. III, с. 442). Як субстантиват його кодифіковано у «Словнику російської мови XI–XVII ст.»: «незряча, сліпа людина» (СРЯ^{11–17} 25, с. 82), зі значенням «той, хто не бачить, позбавлений зору» він функціонував у тогочасній білоруській мові (ГСБМ 31, с. 419). Без зміни в «субстантивній» семантиці лексема *сліпий* продовжує побутувати в сучасній українській мові: *у знач. ім.* сліпий, *пого, чол.;* сліпа, *пої, жін.* Людина, позбавлена зору (СУМ IX, с. 361).

1.7. Субстантивати на позначення осіб за статусом буття М. Ханенко використовує зрідка. До того ж спостерігаємо виразну диспропорцію, коли лексичні одиниці на позначення існування людини значно поступаються опозитам, що вказують на припинення існування, тобто смерть, напр.: *По утру для тоей-же нужды были въ канцеляріи и отправленіе по тому-жъ дѣлали, а пришедъ въ домъ, какъ сталъ обѣдать, то въ кушаньѣ между бураками проглонулъ кость, которая, увязши въ горлѣ, чуть не привела мене къ смерти, и для вибитья оной зъ горла, какъ простые способы битьемъ въ плечи, яствіемъ скоринки, питьемъ воды, такъ и*

инструментовъ и палцовъ клажею въ горло и чищеннямъ употреблены и чрезъ то въ отчаяніе, почитать, приведенъ былъ; однако-жъ единою токмо милостію Божією въ **живыхъ** осталъся и заледво ночь тулю переночевалъ (Ханенко, с. 482); тутъ-же засталъ отца Іова, который былъ діакономъ при **покойномъ** Кролику (Ханенко, с. 95); Осматривали тѣло **убитой** и вельли описать пожитки (Ханенко, с. 116); *Послѣ обѣда графъ г. Лизогуба и мене дарилъ обручниками золотыми, на память **умершого** здѣланными* (Ханенко, с. 376); *Въ сей день Свѣтлаго изъ **мертвыхъ** Воскресенія Христова утрени въ теплой церкви слушали* (Ханенко, с. 414); *погребщица, гдѣ **мертвыхъ** ховають, неоподаль одъ мѣстечка, и одъ сѣлъ найдуются, а надъ кождомъ гробовици у головахъ оставляютъ камень тесаный, столпомъ, бо тамъ окаменя нетрудно, кгдажъ все гори каменные, и щось на томъ каменѣ по татарску пишуть* (Ханенко 1, с. 178). Звертає на себе різноплановість уживання таких субстантиватів у «Щоденнику». Наприклад, М. Ханенко послуговується субстантивованим прикметником *живый* усього один раз, зате у складі фразеологізму *въ живыхъ осталъся*, що активно функціював в українській мові XVI–XVII ст. зі значенням «залишатися живим, продовжувати жити» (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12, с. 156) і, за даними лексикографічних праць, набув поширення в російській мові у XVIII ст. (СРЯ¹⁸ 7, с. 123). У сучасній українській мові субстантивність лексеми *живый* кодифікована (СУМ II, с. 523).

Інші субстантивати репрезентують семантику «людина, яка померла». Якщо лексеми *мертвый*, *умерший* і *покойный* реалізують це значення незалежно від способу набуття такого статусу, то лексема *убитый* чітко вказує на насильницькі ознаки позбавлення життя. Як засвідчують контексти, номен *мертвый* виявляє додаткову лексичну транспозицію, набуваючи статусу пропріатива – бібліоніма, напр.: *Зоставлена у ясневелможного книжка рукописная моя **разговоровъ генерала Паткуля зъ министромъ Герцомъ въ царствіи мертвыхъ***

(Ханенко, с. 99); *Тогожъ маіора обослали водкою, вишніовкою и хлѣбомъ и двое картъ ему подарилъ, а послѣ обѣда онъ же былъ въ домъ моемъ, которому сирѣ и два кавуна поднесъ, а онъ мнѣ далъ часть «Розговоровъ въ государствѣ мертвыхъ»* (Ханенко, с. 125); *Началь пиесець гадяцкого полку переписовать книгу Розговоровъ въ царствіи мертвыхъ Кароля 12, короля шведского, зъ герцогомъ голштейнъ готторискимъ Фридрихомъ* (Ханенко, с. 181). У сучасній українській мові ці лексеми можуть функціювати і як субстантивати: *у знач. ім.* мертвий, вого, *чол.*; мертва, вої, *жін.* Мрець (СУМ IV: 679); *у знач. ім.* покійний, ного, *чол.*; покійна, ної, *жін.* Померла людина; небіжчик, небіжчиця (СУМ VII, с. 24); *у знач. ім.* убитий, того, *чол.*; убита, тої, *жін.* Той (та), кого позбавили життя (СУМ X, с. 355).

2. Субстантивати на позначення грошових одиниць. За спостереженнями Д. Гринчишина, ця група невелика, упродовж розвитку зазнала розширення внаслідок входження частини українських земель до складу різних держав (Гринчишин 1965, с. 82). Аналізований щоденник підтверджує цю думку, як і те, що позамовний чинник – економічні відносини між державами як основа запозичень у цій сфері – був вирішальним. Це пояснює той факт, чому в тексті щоденника жодного разу не засвідчено субстантивованих прикметників – назв грошових одиниць, наприклад, Османської імперії чи Великого князівства Литовського. Лексичними репрезентантами цієї групи є субстантивати *золотий* і *червоний*, які вступають у синонімічні відношення, незважаючи на те, що обидва номени первинно слугували атрибутивними кваліфікаторами. Їхня активність у досліджуваному тексті мотивована необхідністю точно фіксувати рух фінансів. Тільки якщо ад'єктив *золотий* був ознакою іменника *грош* (*монета* й ін.), указуючи на метал, з якого виготовлено грошову одиницю, то ад'єктив *червоний* виконував семантичну функцію додаткової ознаки, указуючи на якість металу, з якого цю грошову одиницю виготовлено. Це дозволяє

однозначно стверджувати, що першим субстантивувався прикметник *золотий*, згодом – *червоний*, до того ж уже як ад'єктив до субстантивованого прикметника. На позначення грошової одиниці ці номени можуть уживатися самотійно або з квантитативами (цифрова чи вербальна форма), що додатково підтверджує їх іменниковість, напр.:

золотий: *При писмѣ до сотника шептаковського послано 14 фляшокъ и 5½ шрубки, да золотий грошей, щобъ приправлено въ машевской гутѣ шрубки* (Ханенко, с. 20); *Взято у Пузиря 10 попонокъ, по золотому, да 40 фунтовъ желѣза, пара фунтовъ по 3 к.* (Ханенко, с. 32); *Взялъ Янченко 7½ фунта и полчвертки сахару канарского, фунтъ по золотому, до порахунку* (Ханенко, с. 32) та ін. За спостереженнями І. Чепіги, у XVI–XVIII ст. «субстантивованій прикметник *золотий* широко засвідчується на означення грошей, золотих монет» (Історія 1983, с. 436–437). Укладачі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» результат субстантивації ад'єктива *золотий* кодифікують окремою словниковою статтею: **ЗОЛОТИЙ**² «грошова одиниця» (СУМ^{16–17} 12, с. 148), правомірно вважаючи лексему семантично і функційно повноцінною одиницею;

червоний: *Взято у Іанченка поставъ сукна блакитного, за которое дано ему 5 червонныхъ да 25 к.* (Ханенко, с. 6); *Писанъ листъ до отца ігумена стеченского чрезъ пана Леонтія Галецкого, зъ посилкою 10 червонныхъ, одисканнихъ отъ пана Славуцкого* (Ханенко, с. 11); *Студентамъ приходившимъ кумалбо данъ червонный* (Ханенко, с. 16); *У Александра Левицкого 4 червонии куфа горѣлки. Два червонныхъ на позолоту шablѣ* (Ханенко, с. 18); *Розмѣнялъ 4 червонные у Новоторжцева, за которые взялъ 8 р. 80 к.* (Ханенко, с. 73); *Положилъ у Новоторжцова въ закладъ три червонихъ и взялъ мѣлками 6 р.* (Ханенко, с. 85); *Золотарю Івану Сергуну данъ на позолоту чирвонный, ему-жъ на живое срѣбро 18 к.* (Ханенко, с. 129); *Посланы въ закладъ до панеи Григоріевой Гамаліиной дукатъ въ*

50 червонныхъ и мѣлкихъ **55 червонныхъ** же, да 27 тарялей битыхъ, а отъ неи взяли въ позикѹ денегъ 249 рублей, и сіе справовано чрезъ отца Алексія Халкидонского (Ханенко, с. 148); Дано для позлоты шесть кубковъ срѣбныхъ Александра Корецкого и **три червонные** золотару Ивану Алберку іноземцю (Ханенко, с. 173); Тамъ-же въ Левенцѣ розочлись зъ Александромъ Корецкимъ о **47 червонныхъ**, которые отъ него принявши въ 100 р., доплатили ему 3 р. 40 копѣекъ (Ханенко, с. 192); Писалъ до сина въ Киль, подѣ № 1, на его писмо, 24-го декабря полученное, въ отвѣтъ и чтобъ у Шлидендорфа или у кого другого **отъ 10 до 15 червонныхъ** на свои нужды позичиль, поки сыщу окказію переслать ему **40 червонныхъ** (Ханенко, с. 344) та ін.;

так і у складі словосполучення червоний золотий, що, власне, спонукає дотримуватися хронологічного принципу задля правильного визначення семантики кожного з компонентів словосполучення, напр.: **далѣ онымъ задатку два червонныхъ золотихъ** (Ханенко, с. 22); **Сего числа бывшимъ на кварталѣ моеї музикамъ кievскимъ даны 20 к., трубачамъ кievскимъ же 40 к., капеллѣ пана Корсака червоний золотий** (Ханенко, с. 27); **По обѣдѣ бывшему у мене помянутому лікарю архіерейскому далемъ за труды 1 червонный золотий** (Ханенко, с. 57) та ін. чи спорадично **двойный червоний**, напр.: **на школы кievскіе данъ двойный червоний** (Ханенко, с. 36).

Вважаємо, що словосполучення червоний золотий зберігає тільки один субстантивований прикметник – **золотий**, тоді як червоний продовжує реалізувати семантику якості металу, з якого виготовлена грошова одиниця. Це, за словами Ю. Смирнова, специфіка «синтаксичного функціонування» субстантиватів, коли «ознаки номінованого предмета зазвичай описуються за допомогою прикметників, унаслідок чого повний субстантиват, як і будь-який іменник, вільно вживається у словосполученні з узгоджуваним прикметником» (Смирнов 2006, с. 62). На думку істориків, зокрема

О. Огуя, «золотий червоний (оугрський черьлени) – назва, вживана 1480–1620-х рр. на Буковині та в Молдові для позначення високоякісної, переважно угор., золотої монети. Від 1570-х рр. почала витіснятися назвою “угарский жолтий”, оскільки прикметник “червоне” стосовно золота вказує на те, що це не чисте золото, а з домішками міді. Чисте золото має жовтий колір. Вживання терміна “червоне золото” в значенні чисте золото пов’язано з трансформацією грец. obrussa, яким позначалося випробування золота вогнем на чистоту, в лат. russos, що в перекладі означає “червоний”» (Огуй 2005). Виходячи з такого твердження, писемні пам’ятки мали б засвідчити вживання термінологічного словосполучення *золотий червоний / червоний золотий* і на позначення грошової одиниці, виготовленої з металу низької якості. Цікаво, що в цьому разі ми отримуємо явище енантіосемії (хай і часткової). Натомість, як підтверджують лексикографічні праці, спостерігаємо активне послуговування відтопонімами прикметниками для номінації місця карбування таких грошей. Звертає на себе увагу й те, що в сусідніх державах, зокрема Речі Посполитій (нинішня Словаччина тоді входила до складу Угорської держави), заміни ад’єктива *червоний / червлений* на *жовтий* також не засвідчено. За даними лексикографічних праць, українські, білоруські, російські писемні пам’ятки XVI–XVIII ст. також не фіксують словосполучення *золотий червоний* із трансформованою семантикою: *золотий черлений, золотий червоний (чирвоний), червоний золотий* «назва монети, виготовленої із золота високої проби» (СУМ^{16–17} 12, с. 148); *золотий червоний* «монета з чистого золота, яка має червоний відтінок» (ГСБМ 13, с. 143); *чирвоний золотий* «монета з чистого золота, яка має червоний відтінок» (ГСБМ 36, с. 406); *золотой двойной, тройной, червонный* и т. п. «зливки-монети, що різняться вагою, складом золота» (СРЯ^{11–17} 6, с. 59).

Звертає на себе увагу і факт поступового переходу М. Ханенком на одне найменування цієї грошової одиниці

– *червоний*. Писемний текст якщо не повною, то значною мірою відображав усне мовлення генерального хорунжого, тому, очевидно, маємо яскравий приклад впливу мовної моди Російської імперії на особистість: жителі земель, що входили до Російської імперії, мали дотримуватися загальноприйнятих позицій у ставленні до держав-сусідів та їх мешканців, що проявилось й на мовному рівні. Оскільки номен *золотий* у неповноголосній формі *злотий* слугував на позначення основної грошової одиниці Речі Посполитої, з якою Козацька держава не тільки воювала, але й прагнула об'єднатися, він був одним із маркерів ворога, тому а ргіогі потрапляв у розряд табуйованої лексики. До того ж після походів Лжедмитрія Річ Посполита стала ворогом для Московії, а згодом і Російської імперії. Хоч можемо припустити і факт «рекомендацій» представниками російської верхівки М. Ханенкові вживати чи не вживати той чи той термін, як це було, наприклад, із листуванням Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем, коли перші листи українського гетьмана до глави Московії повернули через неправильне звертання та невикористання відповідної формули *бити чолом*. Та й українці, як свідчить історія, задля «вливання» в іншу націю не цуралися приймати її правила, зокрема й мовні. Про мовну економію тут навряд чи може йтися.

Незважаючи на польське коріння (Фасмер IV, с. 335; ЕСУМ VI, с. 299), активне функціонування субстантивата *червоний* позначилося на витворенні за допомогою суфіксації деривата *червонець*, які, на думку Д. Гринчишина, є словотворчими синонімами (Гринчишин 1965, с. 40). Це утворення фіксують лексикографічні праці XIX – початку XX ст.: *червинець* «червонець», *червинци* «червінці; золоті гроші» (Б.-Нос., с. 387); *червінець* «червонець, імперіал» (Пискунов, с. 286); *червонный* = *червонець* «золота монета близько трьох рублів на срібло, пучковий, голландський золотий» (Даль IV, с. 1307); *червінець* «червонець» (Грінч. IV, с. 453). Наявність в українській мові паралельних

субстантивованого й афіксального утворень *червоний* і *червонець/червінець* на позначення грошової одиниці, на нашу думку, заперечує твердження С. Самійленка про те, що ці одиниці «не цілком тотожні за значенням і стилістичним вживанням» (Самійленко 1964, с. 51).

Сучасні лексикографічні праці з ремарками *у знач. ім. та заст.* кодифікують лексеми *золотий* «золота монета; червінець» (СУМ III, с. 680; СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=37774&page=1182>), *червоний* «червінець» (СУМ XI, с. 296).

3. Субстантивати на позначення податків, оплат, заборгованостей у досліджуваному «Щоденнику» репрезентовані поодинокими вживаннями, що зумовлено, очевидно, домінуванням у цій групі іменникових дериватів або ж непотрібністю іменникового компонента через його контекстуальну надлишковість. Має рацію О. Генералова, яка вважає, що «більшість субстантиватів – назв податків виникає не шляхом еліпсису, а за аналогією, у результаті чого низка таких утворень – повні субстантивати» (Генералова 2010, с. 134). М. Ханенко послуговується, зокрема, такими субстантиватами: *За роботу мундіру для дитини 2 р. 50 к. Дѣвкамъ – 40. Хлопцямъ отездного 15 к.* (Ханенко, с. 6); *Целюрику за голене 10 к., на прочее розъшлось харчевое 40 к.* (Ханенко, с. 45); *Озерській прислалъ должного 1 р.* (Ханенко, с. 142–143). За даними «Словника російської мови XI–XVII ст.», на XVII ст. лексема *отъездное* «мито при від'їзді» була повним субстантиватом (СРЯ^{11–17} 14, с. 70), до того ж переміщувався на периферію лексичної системи, про що свідчить «Словник російської мови XVIII ст.», де цього слова як іменника вже не кодифіковано. Укладачі «Історичного словника білоруської мови» іменник *отъездное / отъезное* кодифікують зі значенням «дарунок або грошова винагорода при від'їзді» та ілюструють прикладами з пам'яток кінця XVII ст. (ГСБМ 23, с. 310). Фонетично трансформований субстантиват успадкувала нова українська мова зі значенням «прощальний подарунок», а

також засвідчила витіснення його синонімом із народнорозмовного джерела *відклінне* (Грінч. I, с. 214, 215), який зі змінами в семантичній структурі кодифікують сучасні лексикографічні праці: **ВІДКЛІННЕ**, ного, с. 1. Прощальний подарунок. 2. *діал.* Прощальний бенкет (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=193939&page=420>).

Субстантиват *харчевое* М. Ханенко вжив на позначення грошей, використаних для купівлі продуктів харчування. У сучасній українській мові цей номен стилістично конотований: *у знач. ім.* харчове, вого, *сер.*, *заст.* Гроші на харчування (СУМ XI, с. 28). Ужитий М. Ханенком субстантивований прикметник *должное*, за даними Є. Тимченка, функціював в українській мові з другої половини XVII ст. зі значенням «довг, винне, позичка» (Тимч. ІСУЯ, с. 772). Натомість у російській мові його зафіксовано 1503 р. зі значенням «те, що дано чи взято в борг» (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 4, с. 303), проте у «Словнику повсякденної російської мови Московської Русі XVI–XVII ст.» слово відсутнє. Відсутність його в реєстровій частині історичних словників білоруської мови теж змушує констатувати чужість субстантивата білоруській мові XVI–XVII ст. Очевидно, номен *должное*, що пробував «прижитися» в українській мові, був витіснений з її лексичної системи більш функційним германізмом *борг*, запозиченим через посередництво польської мови (ЕСУМ I, с. 229) та підтримуваним нею впродовж польсько-литовського періоду.

4. Субстантивати на позначення документів. Розвиток цієї групи Д. Гринчишин резюмував так: «Субстантивовані прикметники із значенням різних документів, незважаючи на свою продуктивність в староруській і староукраїнській мовах, а також в українській мові дожовтневого періоду, на сучасному етапі розвитку мови стали непродуктивними» (Гринчишин 1965, с. 78). Урахування жанрової специфіки досліджуваної пам'ятки дозволяє стверджувати про

активність окремих субстантиватів цієї групи, адже щоденник Миколи Ханенка – це записи людини, життя і діяльність якої проходили в оточенні та умовах тогочасної російської верхівки, куди на розгляд потрапляли переважно прохання про вирішення різних суперечливих ситуацій, однак які до іменника *грамота* через спеціальну формулу *челомъ бити* отримали спочатку відповідний кваліфікатор, що субстантивувався в самостійний номен *челобитная*, напр.: *Подана челобитная въ сенатъ о чину и того-жъ числа резолюція учинена* (Ханенко, с. 1); *Одправлены писма въ Москву и наши челобитные по почтѣ чрезъ козака глуховского Ющенка* (Ханенко, с. 20); *Писаны писма въ Глуховъ до п. Скоропадского и Юркевича зъ посилкою челобитной о млинахъ на Ворѣ* (Ханенко, с. 121); *Іосифа Ханенка, племѣнника, рекомендовалъ въ войсковую енералную канцелярію, при поданной отъ него челобитной, который и врученъ въ повитье канцеляристу войсковому Василю Туманскому* (Ханенко, с. 162); *Послѣ обѣда зъ Глухова віехалъ къ Кролевцю на ярмарокъ и ночовалъ въ Тулиголовахъ и оттоль писалъ къ сотнику новгородскому, зъ посилкою челобитной термѣны, такожъ до жены и до сина писма послалъ* (Ханенко, с. 172); *Рано подана генералу челобитная стороны дѣла зъ Соколовскимъ* (Ханенко, с. 182); *Прислана копія челобитной Соколовского и опредѣленіе въ судѣ енералномъ состоявшоеся* (Ханенко, с. 185); *Подана челобитная по дѣлу клеветномъ на мене отъ Соколовского* (Ханенко, с. 186); *Поданы челобитные 2 на Соколовского и на членовъ, по его дѣлу въ судѣ засѣдающихъ* (Ханенко, с. 205); *Слушаны мои челобитные передъ енераломъ* (Ханенко, с. 206); *Канцеляристъ Богинскій объявлялъ мнѣ, что велѣно челобитную обратно отдать мнѣ, поданную отъ мене 29-го апріля* (Ханенко, с. 208); *послѣ обѣда-жъ былъ у подполковника Ладженского стороны поданной отъ мене въ комисію економіи челобитной* (Ханенко, с. 214); *Писалъ писма въ С.-Пбурхъ къ князю Никитѣ Юріевичу Трубецкому, къ секретарю Новоторжцову и къ*

Василію Думитрашку вѣрующее письмо зъ приложенною **челобитною** въ сенатъ о дѣлѣ моемъ стороны деревень Курова и Чубарова (Ханенко, с. 214–215); Сочинена **челобитная** въ Глуховѣ въ канцелярію еeneralную (Ханенко, с. 218); Послана **челобитная** въ погарскую сотенную канцелярію (Ханенко, с. 218) та ін. Для номінації різновидів чолобитної М. Ханенко спорадично послуговується атрибутивами, що удокладнюють семантику ділового документа, напр.: *Оные: письмо до Косача, явочная челобитная и репортъ въ войсковую еeneralную канцелярію противъ указа вручены Кочержинскому для подачи въ Стародубѣ въ полковую канцелярію* (Ханенко, с. 164); *Подали куровци и чубаровци **челобитную повинную** въ полковую стародубовскую канцелярію* (Ханенко, с. 221). Як засвідчують записи генерального хорунжого, навіть найвищі посадові особи держав, що входили до Російської імперії, подавали російському імператорові чолобитну, напр.: *Былъ гетманъ въ сенатѣ и подаль указъ собственноручныйъ государевъ на **челобитной гетманской**, о Почепѣ написанный* (Ханенко 1, с. 174). Отже, субстантиват продовжує реалізувати і давню семантику «письмове прохання», і узагальнену «документ», що стало можливим тільки після синкретизації в лексемі *грамота* значень різних ділових документів. У сучасній українській мові субстантивованій прикметник функціює як стилістично маркована одиниця: **ЧОЛОБИТНА**, ної, жін., іст. Заява, скарга або прохання від окремої особи чи соціальної групи, яку подавали до місцевих чи центральних органів управління на Україні і в Росії в XV – на початку XVIII ст. (СУМ XI, с. 349).

Кількома випадками вживань представлений номен *купчая*, утворений, очевидно, шляхом еліпсизація зі словосполучення *купчая грамота*, напр.: *Поутру былъ у мене въ Городицѣ Сава Барлуй и взялъ **купчую** Івана Горленка лужинского зъ 2 старинными его-жъ **купчими**, да **купчой** шаповала погарского копию* (Ханенко, с. 171); ***Купчая** Якову Чижевскому на футоръ Артополотскій*

написана и зъ старими на тотъ же футоръ **купчими** для отдачи ему вручена старостъ товкачовскому Ілію Паленскому (Ханенко, с. 176); 20-го были въ дворцѣ я и Гудовичъ по службѣ, а вечеромъ былъ у насъ стряпчій графскій Антипъ Ивановъ и приносилъ **купчую** отъ Григорія Любистка, написанную Раковичцѣ и дѣтямъ на на футоръ Шнаковскій на галицкомъ степу, проданный отъ него за 1,500 р., на которой мы трое и полковникъ Божичъ въ свѣдѣтельство подписались (Ханенко, с. 341); Подано доношеніе въ судъ генеральной съ копією **купчой** Корсаковой (Ханенко, с. 501). За спостереженнями В. Винника, у другій половині XVII – XVIII ст. «послѣдовно вживається *купчая* “торговельна угода, купча”» (Історія 1983, с. 464). За даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», у задекларований період номен *купчая* реалізував значення «документ на право володіння купленим нерухомим майном» (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, с. 191). Із такою ж семантикою функціював субстантивований прикметник і в російській мові (СРЯ¹¹⁻¹⁷ 8, с. 133). Прикметно, але білоруські лексикографи цього субстантивата не фіксують, а наведені приклади до реєстрових *купчий*, *купный* ілюструють тільки вживання їх у словосполученнях з іменниками у формі чоловічого чи середнього роду. У «Словнику російської мови XVIII ст.» лексему *купчая* кодифіковано зі значенням «договір про продаж нерухомого майна» та з ремаркою *субст.* (СРЯ¹⁸ 11, с. 80), що, власне, також підтверджують контексти зі щоденника М. Ханенка. У сучасній українській мові субстантиват перебуває на периферії лексичної системи: **КУПЧИЙ**, а, е: Купча грамота, *дорев.* – нотаріальний акт про купівлю і продаж нерухомого майна, про право володіти ним (СУМ IV, с. 405), хоч новий 20-томний «Словник української мови» засвідчує розширення семантичної структури лексеми: **КУПЧИЙ**, а, е. 1. Стос. до документів про купівлю (будинку, землі, машини і т. ін.). // у знач. ім. **купча**, чої, ж. Документ про придбання майна у власність. 2. у знач. ім. **купча**, чої, ж., іст. Те саме, що **Купча грамота** (див. **грамота**²) (СУМ²⁰,

<https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=46150&page=1457>).

Уживає Микола Ханенко субстантиват *подорожня*, що реалізував семантику «документ на право користуватися поштовими кіньми та підводами», напр.: *Сегожъ числа одправленъ Антонъ Донъ въ Полтаву зъ писмами до его сіятельства, господина генерала и кавалера, графа фонъ-Вейзбаха и зъ 4-мя концами парусного полотна, которому и **подорожня** енералская дана на подводы* (Ханенко, с. 33); *Черезъ Григорія Кремезницкого, который сего числа изъ С. П. Бурха одправился до Глухова, писалъ я до Уріила въ Москву, чтобъ ему исправиль **подорожню** на одну почтовую подводу* (Ханенко, с. 86); *Рано взялъ другую **подорожню** зъ колегіи іностранной на проездъ, которую и послалъ черезъ салдата коллежского въ полицію, которому дано 22 к. для запечатованя* (Ханенко, с. 93); *Пріехалъ зъ Левенки въ Стародубъ и одправиль въ Семіоновку куфу горилки при писмѣ до Василя Янджула и къ немужъ квитъ на 5 куфъ індуктовій и **подорожню** людямъ при горѣлцѣ одправленнимъ* (Ханенко, с. 121–122); *Подъ часъ обѣда пріехалъ вѣстовой зъ писмомъ, что жена болна близъ смерти, чего для взявъ **подорожню** на 6 подводъ, отъехалъ зъ Глухова и перемѣня подводы перво въ Собичевѣ, а ночью въ Локоткахъ и въ Піроговцѣ прибыль* (Ханенко, с. 490). Активність уживання цього номена продиктована позамовним чинником – кінний спосіб доставки пошти був основним у тодішній Російській імперії. Із таким значенням субстантиват зафіксував Є. Тимченко (Гринчишин 1965, с. 77), проте в «Матеріалах...» лексикограф наводить тільки форму чоловічого роду із семантикою «мандрівник» (Тимч., Матер. II, с. 138). Укладачі «Словника російської мови XI–XVII ст.» реєстрове *подорожня* / *подорожна* тлумачать як «документ, грамота на право безперешкодного проїзду з використанням казенного транспорту та наданням деяких інших дорожніх послуг» (СРЯ^{11–17} 16, с. 31). Українська лексикографія XIX – початку XX ст. цього

номена не реєструє, хоч у сучасній українській мові він продовжує функціонувати на периферії лексичної системи: **ПОДОРОЖНИЙ**, я, є. 4. у знач. ім. подорожня, ньої, жін., іст. Документ на право користування поштовими кіннями; проїзне посвідчення (СУМ VI, с. 654).

5. Субстантивати на позначення богослужінь. У «Щоденнику» чітко простежується релігійність українців. М. Ханенко досить часто згадує різні богослужіння, на яких бував сам чи зі знайомими. Зокрема, загальне значення богослужіння репрезентує субстантиват *обѣдня*, успадкований з києворуського періоду зі значенням «літургія» (Срезн. II, с. 586), напр.: *Рано были въ дворцѣ государевѣ и по поздравленіи графа Алексія Григоріевича Розумовского, слушали обѣдни въ бошой придворной церквѣ* (Ханенко, с. 296); *По утру былъ у Скоропадского и отъ него ездили всѣ до церкви св. Михаила, где обѣдни и молебня слушали* (Ханенко, с. 481); *Послѣ обѣдни былъ у мене асаулъ генералный Якубовичъ* (Ханенко, с. 493); *Въ сей Воскресенія Господня и Благовѣщенія праздникъ изволилъ его императорское величество Петръ Великій зъ государынею, и всею высочайшею фамилією, такожъ всѣ первѣйшіе господа и гетманъ присутствовать въ церквѣ соборной успѣнской на утрень и на обѣднѣ, а самъ его императорское величество апостолъ читаль* (Ханенко 1, с. 173) та ін. За даними лексикографічних праць, цей номен у XVI–XVII ст. реалізував семантику «Служба Божа» (СУМ^{16–17} 16, с. 62), «основне богослужіння у християнській церкві, яке здійснюють уранці або в першій половині дня, літургія» (СРЯ^{11–17} 12, с. 27). Стягнена форма свідчить про давню субстантивацію лексеми *обѣдня* внаслідок еліпсації іменника *служба*, тож стабільне самостійне вживання є додатковим доказом давнього переходу прикметника в іменник та подальшого функціонування його виключно як іменника. Сучасна українська мова зберігає субстантиват: **ОБІДНЯ**, і, жін. Відправа в православній церкві, яку служать у першій половині дня, до обіду (СУМ V, с. 504; СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=62421&>

page=1994). Н. Пуряєва вважає лексему *обідня* застарілою, наводить синоніми *літургія*, *Служба Божа* (основні), *Євхаристія* (з ремаркою *рідко*) та тлумачить як «центральне богослужіння добового кола, під час якого відбувається Таїнство Євхаристії» (СЦОТ, с. 70).

Інші лексеми цієї групи М. Ханенко використовує для номінації як «богослужіння добового кола, до складу якого входять велика вечірня, утрєня та перший час або велике повечер'я, утрєня та перший час і яке відправляють протягом цілої ночі напередодні дванадесятих, великих та храмового церковних свят» (СЦОТ, с. 40), так і його складових – *вечірні* «богослужіння в складі вечірнього богослужіння, яке починає добове коло богослужінь і яке відправляють перед повечер'ям» (СЦОТ, с. 33) та *утрєні* «частина ранкового богослужіння, яке відправляють після опівнічниці перед першим часом або в сполученні з ними» (СЦОТ, с. 134). Як зауважує О. Антонів, ад'єктиви *вечірня*, *ранкова* у процесі субстантивзації зазнали конкретизації семантики (Антонів 2000, с. 114), що підтверджують контексти зі «Щоденника», напр.: *Въ сей день Свѣтлого Воскресенія и Благовѣщенія на **всенощномъ** были въ церквѣ нашей приходской* (Ханенко, с. 105); *На **всенощной** была въ церквѣ святого Василія* (Ханенко, с. 156); *По **утрєнѣ** были допущены всѣ бывшіе въ церкви къ руки ея величества* (Ханенко, с. 364); *Въ сей день Свѣтлаго изъ мертвыхъ Воскресенія Христова **утрєни** въ теплой церкви слушали* (Ханенко, с. 414); *Въ сей Свѣтлаго Воскресенія Господня день обыкновенного набоженства слушали въ церквѣ вознесенской городецкой, а послѣ службы Божой кушали въ перегонскомъ домѣ; потомъ какъ поехали къ **вечернѣ** въ Городище, то встрѣтились зъ панеею Григоріевою Гамаліиною и по **вечернѣ** вечеряли купно зъ ею въ Городищѣ* (Ханенко, с. 150); *Послѣ службы Божои и **вечерни** въ церквѣ Симеоновской были въ дворцѣ и у графа Алексія Григоріевича Розумовского съ поздравленіемъ нынѣшнего Пентекостіи праздника* (Ханенко, с. 315) та ін. Родову належність субстантиватів

всенощная / всенощное визначили іменники *служба, бдѣніє: всенощное бдѣніє* «церковна служба протягом усієї ночі» (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2, с. 33). Це ж сталося із субстантиватами *утреня, обѣдня, всеночная*. Реєструють номен *вечерня* «вечірня служба церковна» як іменник Є. Тимченко (Тимч. ІСУЯ, с. 227), укладачі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4, с. 7); *всеночная, -ное* «цілонічна відправа» (Тимч. ІСУЯ, с. 333), *всеночный, всенощное, всенощный* «цілонічний» (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5, с. 30). Як зауважує Ю. Осінчук, на початок XVI ст. «субстантивована форма *вечерняма* в українській мові припинила функціонувати. Її повністю витіснено стягненою формою *вечерна*» (Осінчук 2009, с. 45). Лексикографічні праці, що кодифікують словниковий фонд сучасної української мови, знімають ідеологічне нашарування та засвідчують активізацію лексем *вечірня, всенічна, ранкова*, що зазнали відповідної лексикофонетичної адаптації, напр.: **ВЕЧІРНЯ**, і, *жін., діал.* Вечерня (СУМ I, с. 345) → **ВЕЧІРНЯ**, і, *ж.* Церковна служба у християн, яку відправляють у другій половині дня (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=7758&page=284>); **ВСЕНОШНА (УСЕНОШНА)**, ної, *жін., заст.* У православних християн – церковна служба, що правиться цілу ніч під Великдень (СУМ I, с. 764) → **ВСЕНОШНИЙ (УСЕНОШНИЙ)**, а, е, ц.-с. 2. у знач. ім. **всеношна**, ної, *ж.* Богослужіння православної церкви, яке здійснюється напередодні неділі та окремих свят (СУМ²⁰, <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=16488&page=547>); **УТРЕНЯ**, і, *жін.* Церковна служба, що правиться рано-вранці; заутреня (СУМ X: 521).

6. Субстантивати на позначення алкогольних напоїв утворюють дві підгрупи: а) на позначення міцних алкогольних напоїв, б) на позначення вин. Першу підгрупу репрезентують субстантивати *оковита і проста*, напр.: *Отобраны у Петрихи зь шинку погарского за стань оковитой (водки) 4 р., а за простой 2 р.*

(Ханенко, с. 142). Вставлення *водки* слугує поясненням тогочасному російському читачеві, про різновид якого напою М. Ханенко пише, оскільки, за даними лексикографічних праць, у російській мові, як, до речі, і в білоруській, XVII–XVIII ст. номена *оковита* не зафіксовано. Є. Тимченко реєструє його як іменник зі значенням «сорт горілки» та вказівкою на походження з латинського словосполучення *aqua vitae*, хоч наведений зі «Щоденника» Я. Марковича контекст свідчить про його ад'єктивність (Тимч., Матер. II, с. 38). Походження первинно прикметника з народнорозмовної мови не викликає жодного сумніву. З цього приводу В. Горобець зауважував, що «прикметник *оковитая* виник в українській мові за народною етимологією від *аквавита* (лат. *aqua vitae* «вода життя»), що супроводжував слово *горілка* в українській мові середини XVII ст.» (Історія 1983, с. 386). Успадкувала його нова українська мова («найкращий сорт горілки» (Грінч. III, с. 48)), функціює він і в сучасній українській мові (**ОКОВИТА**, тої, рідко ти, *жін.*, *заст.* Міцна горілка високого гатунку // *жарт.* Те саме, що горілка (СУМ V, с. 672)). Викликає зацікавлення вжитий М. Ханенком субстантиват *простая*. Яку горілку так могли називати? Очевидно, семантика прикметника дозволяє визначити і семантику субстантивата, тому вважаємо, що йдеться про різновид горілки, виготовлений у фабрично-заводських умовах тільки з основних компонентів – води та спирту першої перегонки. Прикметно, що в сучасній українській мові ця лексема-субстантиват продовжує функціювати як стилістично конотована: у *знач. ім.* проста, простої, *жін.*, *заст.* Нічим не заправлена горілка (СУМ VIII, с. 295).

Субстантивати – назви вин репрезентовані трьома одиницями – *ледонское, простое* і *червоное*, напр.: *Взяли у грека 2 фляши ледонского, 2 простого полинкового* (Ханенко, с. 39); *Греку Зефіру заплатилъ за вино бранное передъ симъ, и именно за 8 фляшокъ ледонского и за чотири червоного полункового 4 р. 20 к.* (Ханенко, с. 39). Цими записами М. Ханенко підтверджує той факт,

що верхівка могла дозволити собі купувати вино як вітчизняного, так і закордонного виробництва. «Закордонність», зокрема, доводить і мовна адаптація прикметника *ледонское*. Наприклад, Я. Маркович, високоосвічений представник української козацької старшини першої половини XVIII ст., фіксує його у формі *лагон.[ское]: У skleпу биль, где насипали лагон. 6, а крим. з бутылки* (Маркович 3, с. 178). Можемо припустити, що вживання етноніма *грек*, а також субстантивата без додаткових кваліфікаторів свідчать про виготовлення цього спиртного напою у Греції.

У вживанні інших двох субстантивованих прикметників спостерігаємо гіперо-гіпонімічні відношення: *простое полинковое* та *червоное полунковое* – це види вина на кшталт вермуту, виготовленого з додаванням різних трав. На нашу думку, простим могли йменувати вино, виготовлене, наприклад, з яблук із додаванням полинкової есенції (пор.: *писал я до стар. Шабалиновского Желязи, чтоб онъ купил вина полинкового и не полинкового ессенци*) (Маркович 4, с. 61), тоді як червоним називали вино за його забавленням, тобто виготовлене з червоних сортів винограду. У нашому випадку – ще й настояне на травах.

Грамотичний механізм субстантивації, вироблений століттями, традиційно передбачає перехід передусім прикметників і дієприкметників у морфологічний клас іменників, що супроводжується втратою граматичних категорій і форм морфологічних класів слів, до яких вони належали, і розвитком у них категорій і форм іменника. Звуження, конкретизація семантики субстантивата визначає закріплення за ним відповідного роду вихідного прикметника та збереження його відмінкової парадигми. Як засвідчують записи М. Ханенка, на граматичні параметри субстантивованого прикметника / дієприкметника впливає сформований у суспільстві стереотип. Зокрема, домінантним для назв осіб є чоловічий рід, що повною мірою відображає тогочасний функційно-«посадовий» розподіл між чоловіками й

жінками: гендерна нерівність була спричинена частими воєнними конфліктами, а в мирний час військовий устрій було повністю чи значною мірою перенесено на державний, що й визначило виконання чоловіками функцій керівника того чи того структурного підрозділу. Такі субстантивовані прикметники не зазнали стягнення, тому їхнє відмінювання майже не змінилося. Середній рід субстантиватів у «Щоденнику» репрезентовано назвами богослужінь (*всенощное*), вин (*ледонское, простое, червоное*), податків (*отездное*), заборгованостей (*должное*), оплат (*харчевое*). Субстантивати жіночого роду слугують для номінації документів, богослужінь, а також називають жінку за посадою, званням чоловіка. Незважаючи на те, що субстантивати на позначення чоловіків за посадою, званням та субстантивати на позначення жінок за посадою, званням чоловіка різняться родом, у статусі іменника вони не утворюють родової парадигми, становлячи самостійні лексичні одиниці з фіксованим родом і відповідним типом відмінювання в однині (*бунчучный – бунчучная*). Однина залишається панівною, оскільки зазвичай відбувається номінація одного суб'єкта / об'єкта. Множину М. Ханенко задіює тоді, коли необхідно вказати на більший, аніж один, кількісний вияв (*бунчучный – бунчучными, роботными*). Як і в прикметнику, множина нейтралізує в субстантиватах категорію роду, точніше, йдеться не стільки про втрату цієї категорії у формі множини, скільки про уніфікацію типів відмінювання, тобто зведення до одного. Фіксуємо випадки, коли генеральний хорунжий послуговується множиною як збірним образом: це відбувається через чітке усвідомлення того, що одна людина не може становити номінованої групи (*домашние, мырские, духовные*).

Звертає на себе увагу відмінювання субстантивованих прикметників. Якщо субстантивати чоловічого роду продовжували зберігати відповідний прикметниковий тип відмінювання, то, як свідчить «Щоденник», субстантивати жіночого роду, зазнавши стягнення, могли набувати

відповідного іменникового типу відмінювання, напр.: *Рано былъ я у генерала и говорилъ стороны моихъ **челобитень*** (Ханенко, с. 206); *Предъ **вечернями** были у гвардіи измайловского полку маіора и генерала маіора Іосифа Івановича Гамфа и такъ о дѣлахъ нѣкоторихъ общьихъ* (Ханенко, с. 318), чого граматична система сучасної української мови не успадкувала.

Аналізовані субстантивати виконують властиві іменнику синтаксичні функції, окрім означення та присудка. Вони, зокрема, можуть бути: **підметом**: *простим*: *Зранку былъ у мене **бунчучный** Оболонскій* (Ханенко, с. 212); *Челобитная* подання въ С.-Петербурѣ Колегіи иностранныхъ дѣлъ до рукъ самого Государя, сент. 15-го 1723 г. за подписью всѣхъ чиновъ малороссійскихъ (Ханенко 1, с. 155); бути компонентом **складеного**: *Онъ же обѣдалъ у мене, а по обѣдѣ отехалъ, а потомъ прибыли до насъ въ Городище **Григорій Скоруппа зъ женою и обозный полковый** Юркевичъ и у насъ ночували* (Ханенко, с. 189) (у цьому прикладі соціативний підмет набуває однорідних відношень з іншим простим підметом); **додатка**: *прямого*: *Обѣдню* слушали у церквѣ Троицкой (Ханенко, с. 51); *Передъ* службами ездили съ поздравленіемъ праздника Пентекостіи (Пятидесятницы) къ генералу лейтнанту и кавалеру князю Репнину, а *обѣдни* слушали и *вечернѣ* зъ колєнопреклоненіемъ въ церквѣ святого Николая (Ханенко, с. 159); *непрямого*: *Былъ у его м. пана писаря и **обозного** енералныхъ* (Ханенко, с. 42); *Прибылъ* тудажъ п. Пекалицкій и отецъ Григорій Хоминскій, священникъ архиповскій, въ которого дѣлѣ писано писмо до *асаулиной* Яворской (Ханенко, с. 120); *Отправленъ* Петро компаніецъ въ домъ зъ писмами до жены, до *дворецкого* и *конюшого* (Ханенко, с. 512); **обставини**: *часу*: *Въ Новгородку панъ Данило Кутневскій т. б. (день Пасхи) по **всенощной** умре* (Ханенко, с. 44); *Послѣ **утренѣ*** исповѣдался у духовника отца Герасима и причащалься на службѣ Божой въ деревянной церквѣ (Ханенко, с. 66); **По**

отправленіи всенощного бдѣнія и **утренѣ** и литургіи, отправа была отъ того-жъ протопопа погарского, зъ присутствующими священниками и діаконѣмъ (Ханенко, с. 223); **По обѣднѣ** поздоровляли полковника новымъ годомъ (Ханенко, с. 34); **Послѣ обѣдни** былъ у мене пѣвчихъ государини цесаревны реентъ Иванъ Петровичъ зъ другими двумя (Ханенко, с. 64); **По обѣдни**, въ Заѣркахъ въ церквѣ вислушанной, званъ отъ бунчукового товарища Ивана Стефановича Міклашевского въ домъ его, у него-жъ обѣдалъ (Ханенко, с. 498); **синкретизованой**: Въ сей день Свѣтлого Воскресенія и Благовѣщенія **на всенощномъ** были въ церквѣ нашей приходской (Ханенко, с. 106); **На всенощной** была въ церквѣ святого Василя (Ханенко, с. 157); тако-жъ и на загородній дворець ездили, а оттуду возвратясь, были **на всенощномъ** въ соборѣ троецкомъ, где и преподобного Сергія мощы (Ханенко, с. 422); **На всенощной** были у св. Анастасіи (Ханенко, с. 480). Наведені контексти засвідчують переважно обставину часу, що детерміновано внутрішньою формою слів, яка вербалізує фрагменти добового циклу. Однак частими є випадки, коли прийменниково-субстантивна конструкція вказує і на місце, і на мету, а враховуючи семантику речення загалом, наявність у ньому обставини місця, про що дозволяє стверджувати позиція конструкції до дієслова буття, домінантною видається синтаксична функція мети.

Звісно, можна було потрактовувати контексти на кшталт **П. обозный** енералный зъ командою своєю переходилъ черезъ городъ (Ханенко, с. 122) як такі, де субстантиват виконує функцію неузгодженого означення, однак скорочення **П.** від лексеми *пан*, як і саму лексему, у таких контекстах радше потрібно вважати етикетним словом, що не детермінує семантики денотата, оскільки не позначає особу за соціальним станом, й, відповідно, не впливає на синтаксичну функцію субстантивата.

Аналіз субстантивованих прикметників, засвідчених у «Щоденнику» генерального хорунжого Миколи Ханенка, дозволяє зробити такі висновки:

Субстантивація як спосіб словотворення посідає вагоме місце в поповненні лексичного складу української мови. За допомогою цього способу в іменники переходять переважно прикметники. Їх паралельне вживання у складі атрибутивно-субстантивних словосполучень підтверджує еліптичний шлях новоутворення.

Субстантивати щоденникових записів відображають безпосереднє життя й діяльність М. Ханенка, а також вплив на його мовну особистість тогочасного російського суспільства, що продукувало моду на вживання того чи того слова.

Абсолютна більшість проаналізованих субстантиватів – найменування осіб, граматично репрезентовані чоловічим родом. Кількісно меншу групу утворюють назви неістот, репрезентовані чоловічим (назви грошових одиниць), середнім (назви богослужінь, податків, заборгованостей, вин) та жіночим (назви документів) родом, детерміновані родом означуваного іменника. Такі номени вжито як у формі однини, так і множини. Проте тільки у формі множини у «Щоденнику» функціують назви осіб за спорідненістю.

Як засвідчують контексти, назви богослужінь (*утрення, обідня*), набувши стягненої форми, прийняли відповідний іменниковий тип відмінювання.

Більшість субстантиватів «Щоденника» демонструють тяглість лексичного фонду української мови, продовжуючи стилістично обмежено функціювати в сучасній українській мові, що відповідними ремарками кодифіковано в лексикографічних працях.

ЛІТЕРАТУРА

Антонів 2000 – Антонів О. Особливості субстантиватів у системі богословської лексики. *Християнство і українська мова* : матеріали наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2000 року. Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. С. 111–117.

Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. *Історична морфологія української мови*. Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. 415 с.

Буднікова 2014 – Буднікова Л. Субстантивація назв осіб у словацькій та українській мовах. *Registre jazyka a jazykovedy. II. Na počesť Daniely Slančovej*. Jana Kesselová (ed.), Mária Imrichová (ed.), Martin Ološtiak (ed.). Prešov, 2014. S. 243–250.

Вихованець 2004 – Вихованець І. Перехід інших частин мови в іменники (субстантивація). Вихованець І., Городенська К. *Теоретична морфологія української мови*. Київ : Пульсари, 2004. С. 115–118.

Генералова 2010 – Генералова Е. В. Лексико-семантические группы субстантивированных прилагательных в истории языка. *Историческая лексикология и лексикография : межвуз. сб. Вып. 8. Черепанова О. А. (ред.)*. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2010. С. 128–138.

Гринчишин 1965 – Гринчишин Д. Г. *Явище субстантивації в українській мові*. Київ : Наук. думка, 1965. 112 с.

Гумецька 1958 – Гумецька Л. Л. *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст.* Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.

Дзензелівський 1959 – Дзензелівський Й. О. Субстантивація в сучасній українській мові. *Наукові записки Ужгородського державного університету. Філологія*. 1959. Т. 17. С. 3–20.

Добосевич 2011 – Добосевич У. Субстантивація як вияв транспозитних можливостей різних частин мови. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Загнітко А. П. (ред.). Донецьк : ДонНУ, 2011. Вип. 22. С. 91–96.

Жовтобрюх 1965 – Жовтобрюх М. А. Способи словотворення в сучасній українській мові. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. *Курс сучасної української літературної мови* : підручник. Ч. 1. Вид. третє. Київ : Рад. школа, 1965. С. 203–210.

Історія 1983 – *Історія української мови. Лексика і фразеологія / редкол.: В. М. Русанівський (відп. ред.) та ін.* Київ : Наук. думка, 1983. 744 с.

Макаренко 2001 – Макаренко Є. А. Словотвір. *Сучасна українська мова* : підручник / Пономарів О. Д. (ред.). 2-ге вид., перероб. Київ : Либідь, 2001. С. 103–110.

Огуй 2005 – Огуй О. Д. Золотий червоний. URL: *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е – Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : «Наук. думка», 2005. 672 с.: іл. URL:

http://www.history.org.ua/?termin=Zoloty_chervony

(дата

звернення: 05.08.2020).

Осінчук 2009 – Осінчук Ю. *Історія української богослужбово-обрядової лексики*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. 176 с.

Пишна 2014 – Пишна Н. Субстантиви на позначення назв піснеспівів релігійної термінології. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Філологія (мовознавство). 2014. Вип. 20. С. 11–15.

Плющ 2002 – Плющ М. Я. Словотвірна структура слова в українській мові. *Сучасна українська літературна мова : підручник*. Грищенко А. П. (ред.). 3-тє вид., допов. Київ : Вища школа, 2002. С. 236–245.

Плющ 2009 – Плющ М. Я. Способи словотвору. *Сучасна українська літературна мова : підручник*. Плющ М. Я. (ред.). 7-е вид., стереотип. Київ : Вища школа, 2009. С. 160–165.

Потебня 1958 – Потебня А. А. *Из записок по русской грамматике* : [в 4 т.]. Т. 1–2. Москва : Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1958. 536 с.

Потебня 1968 – Потебня А. А. *Из записок по русской грамматике* : [в 4 т.]. Т. 3. Москва : Просвещение, 1968. 551 с.

Путро 2010 – Путро О. І. Обозний. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі – О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : «Наук. думка», 2010. 728 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Oboznyj> (дата звернення: 17.08.2020).

Самійленко 1964 – Самійленко С. П. *Нариси з історичної морфології української мови*. Ч. I. Київ : Рад. школа, 1964. 235 с.

Смирнов 2006 – Смирнов Ю. Б. О разграничении окказиональных и узуальных субстантивированных прилагательных (лексикографический аспект). *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 9. Филология. Востоковедение. Журналистика*. 2006. Вып. 4. С. 57–67.

Тараненко 2004 – Тараненко О. О. Субстантивізація. *Українська мова: Енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 661–662.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Акти – *Акти Волинського воеводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві)* / підг. до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 154 с.

Б.-Нос. – Білецький-Носенко П. П. *Словник української мови* / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наук. думка, 1966. 421, [1] с.

БЛ – Баркулабовская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва : Наука, 1975. Т. XXXII. С. 175–193.

Грінч. – *Словарь української мови* : [у 4 т.]. Т. 1–4 / збір. ред. журн. «Киевская Старина» ; упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958–1959.

ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* / гал. рэд. А. І. Жураўскі; склад. А. М. Булька [і інш.]. Мінск : Навука і тэхніка ; Беларуская навука, 1982–2017. Т. 1–37.

Даль – *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля* : в 4 т. / под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ. 3 изд., испр. и значит. доп. Санкт-Петербург ; Москва : Т-во М. О. Вольфъ, 1903–1911.

ДБВ – *Документи Брацлавського воеводства 1566–1606 років* / упорядн. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. 1218 с.

ДМВН – *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.* : збірник актових документів / підг. до видання В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова, В. Ю. Франчук, Т. К. Черторизька. Київ : Наук. думка, 1981. 316 с.

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови* : в 7 т. / О. С. Мельничук (гол. ред.). Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Желех. – *Малоруско-німецький словар* : у 2 т. / уложили: Євгеній Желеховський та Софрон Недільський. Львів, 1886.

Інтермедії – *Українські інтермедії XVII–XVIII ст.* / [вступ. стаття і відп. ред. М. К. Гудзія, підгот. тексту Л. Є. Махновця]. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 239 с.

ЛБ – *Лексикон словенороський Памви Беринди* / підг. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 271 с.

ЛВ – *Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ, составилъ Самоилъ Величко, бывший канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720*. Кіевъ : Въ Лито-Типографическомъ Заведеніи Іосифа Вальнера, 1848. Т. 1. VIII + 454 + 51 + XXX с.

ЛР – *Летопись Рачинского. Полное собрание русских летописей*. Москва : «Наука», 1980. Т. XXXV. С. 145–172.

ЛС – *Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Краткого Описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго»*. Київ, 1878. С. 1–207.

Мамонович, Сапіга – Мамонович Л. На герб ясневельможного пана, его милости, пана Лео Сапеги, каньцлѣра найвышгшого Великого князства Литовского, Перъваввского, Могилевьского и прочих старосты. *Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.* Київ : Наук. думка, 1978. С. 146.

Маркович – *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.)* : [в 3 ч.] / под ред. Ал. Лазаревского. Київ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1893–1897; *Дневник Якова Марковича*. Т. 4: 1735–1740 роки / видав В. Модзалевський. Київ ; Львів : Накладом НТШ, 1913. VIII, 385 с.

МЛ – *Межигорская лѣтопись. Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изданный Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ*. Київ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. С. 96–100.

Пискунов – Пискунов Ф. М. *Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империй = Словник живої народної, письменної і актовї мови руських югівцян Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії*. 2-е изд., испр. и знач. пополненное. Київ : Типографія Е. Я. Федорова, 1882. V, 304, V с.

Римша, Волович – Ришма А. На герб ясневельможного пана, пана Остафея Воловича, пана виленского и прочих. *Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.* Київ : Наук. думка, 1978. С. 68.

Римша, Сапіга – Ришма А. На преславные а старовечные клейноты, или гербы ясневельможного пана, пана Лва Сапѣги, подканцлерего Великаго князства Литовского, Слонимского, Мядельского, Марковского и прочих старосты. Епикграма. *Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.* Київ : Наук. думка, 1978. С. 68.

РУС – Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. *Російсько-український словник ділової мови*. Харків ; Київ : Держ. вид-во України, 1930. 249 с.

СДРЯ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* / Аванесов Р. И. (ред.). Москва : Русский язык, 1989. 495 с.

СОРЯ – *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII веков*. Мжельская О. С., Генералова Е. В., Васильева О. В. (ред.). Санкт-Петербург : Наука, 2004–2018. Вып. 1–8.

Соф., Хроніка – Софонович Ф. *Хроніка з літописців стародавніх*. Київ : Наук. думка, 1992. 336 с.

Срезн. – Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. I–III. Санкт-Петербург, 1895–1912.

СРЯ^{11–17} – *Словарь русского языка XI–XVII вв.* / отв. ред. С. Г. Бархударов. Москва : Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.

СРЯ¹⁸ – *Словарь русского языка XVIII века* / Ю. С. Сорокин (ред.). Ленинград – Санкт-Петербург : Наука, 1984–2013. Вып. 1–20.

ССУМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* Київ : Наук. думка, 1977–1978. Т. I–II.

СУМ – *Словник української мови* : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

СУМ^{16–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994–2018. Вып. 1–17.

СУМ²⁰ – *Словник української мови* : у 20 т. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>.

Тимч. ІСУЯ – *Історичний словник українського языка* / за ред. Є. Тимченка. Харків ; Київ : Держ. вид-во України, 1930–1932. Т. 1, вип. 1–2. 947 с.

Тимч., Матер. – Тимченко Є. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* : у 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. Київ ; Нью-Йорк, 2003.

Фасмер – Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка* : в 4 т / перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. 2-е изд-е, стереотип. Москва : Прогресс, 1986–1987.

Ханенко – *Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка. 1727–1753 г.* Кієвъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 584 с.

Ханенко 1 – *Дневникъ Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.)*. Киевская старина. 1896. Т. LIV. № 8. С. 151–196.

ХБ – Хроника Быховца. *Полное собрание русских летописей*. Москва : Наука, 1975. Т. XXXII. С. 129–174.

ХЛЖ – Хроника Литовская и Жмойтская. *Полное собрание русских летописей*. Москва : Наука, 1975. Т. XXXII. С. 15–127.

ЧЛ – Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). *Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные*. Киев : Изд. Ал. Лазаревского, 1890. С. 6–36.

SP – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Wrocław – Warszawa – Kraków : Polska Akad. Nauk, Inst. Badań Literackich, 1966–2010. Т. I–XXXIV.